

Educar i controlar

Contribucions femenines a la consolidació
del Franquisme

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Tura Tusell Latorre
Tutora: Patrícia Martínez i Àlvarez
Facultat de Geografia i Història
Grau d'Història
Curs 2016-2017

Resum

El franquisme va suposar, per les dones, el retorn a la moralitat tradicional i a l'ordre patriarcal més dur. El nou règim recuperava el model burgès de l'“àngel llar” però amb trets totalitaris i amb un fort contingut catòlic que permetia legitimar-lo. Les dones eren vistes, per la dictadura, com a mares, i aquesta havia de ser la seva única missió nacional: portar nous fills a la pàtria per contribuir així al devenir imperial d'Espanya. Però resulta difícil acceptar que totes les dones es quedaren a casa obeint aquests mandats i que no van prendre part de l'esfera pública. De fet, van ser moltes les dones que, atretes pels valors nacionalsindicalistes, participaren del conflicte bèl·lic i durant la postguerra desenvolupant tasques d'assistència, suport, i formació que resultarien ser pel règim una vital arma de propaganda i control sense la qual, segurament, no s'hagués pogut fer efectiva la consolidació del franquisme.

Paraules clau: història de les dones, franquisme, guerra civil, nacionalcatolicisme, Secció Femenina, Auxili Social, pronatalisme

Abstract

For women Francoism involved a return to the most uncompromising moral tradition and patriarchal order. The new regime brought back the bourgeoisie model of the “angel of the household”, legitimizing it with totalitarian traits and a strong Catholic component. Women were regarded by the dictatorship as mothers, and so their one and only national mission was to bring offspring to the homeland so as to contribute to the imperial future of Spain. But it became difficult to accept that all women should stay home, adhering to this model, and not participate in public life. In fact, during both the civil war and the postwar period there were many women, driven by the principles of nationalist labor organization, who would play a part in developing strategies of assistance, support and education that would in time become vital tools of propaganda and control for the regime, and without which the effective consolidation of Francoism would have been impossible.

Key words: Women's history, Francoism, Spanish Civil War, National-Catholicism, Sección Femenina, Auxilio Social, pronatalism.

Índex

Introducció: construcció i naturalesa del Nou Estat, una perspectiva de gènere.....	3
Un estat de la qüestió	5
1. El segle XX. Continuitats i canvis respecte les dones.....	10
2. La República i la mobilització política femenina: també es mobilitzen les dones de dretes ..	12
3. La Secció Femenina. Fundació i desplegament durant la Guerra Civil: assistència i auxili ...	14
4. El Nou Estat Catòlic: nacionalcatolicisme i gènere	17
5. El discurs de la SF envers les dones: tradició i modernitat.....	19
6. Una missió en el Nou Estat: enquadrar i adoctrinar.....	23
7. La cara amable de la SF: política assistencial i (control) social.....	26
8. Cap a la creació d'una identitat pròpia: autonomia i autoritat.....	33
9. L'última trinxera del falangisme	35
Conclusions.....	39
Bibliografia citada.....	42

Introducció: construcció i naturalesa del Nou Estat, una perspectiva de gènere

La Segona República, la Guerra Civil i el Franquisme són actualment temes recurrents de la Història Contemporània. Els tres períodes han aglutinat important interès historiogràfic i han donat lloc a múltiples publicacions des de diferents perspectives. Els inicis de l'estudi d'aquesta època cal ubicar-los a partir de la fi de la Dictadura. Sobretot eren historiadors compromesos amb l'antifranquisme els que començaren aquestes investigacions, i això va fer que fos tot allò relacionat amb la República i amb l'antifranquisme el que despertés més curiositat.

Tot i que actualment ja hi ha força estudis dedicats a analitzar la naturalesa del règim franquista, i la seva consolidació i evolució, segueixen sent majoritaris els treballs referents a l'antifranquisme. Si a més considerem quants d'aquests estudis integren una visió de gènere, la llista es redueix força. De fet, les historiadores que s'han especialitzat en aquest període generalment també han prestat més atenció a aquells sectors femenins que lluitaren per l'emancipació femenina o qüestionaren el patriarcat, que no a aquelles dones que intentaren aturar el rellotge per mantenir la concepció tradicional de la família.

Podríem dir que el compromís antifranquista i feminista d'aquells i aquelles que han estudiat l'època franquista i la història de les dones respectivament ha fet que siguin pocs els treballs que analitzin les dones en el marc del franquisme. Sí que s'ha escrit força sobre el model de dona que el franquisme va intentar imposar, però són menys els estudis que es proposen investigar quina acceptació va tenir el franquisme entre les dones i, sobretot, com aquestes van contribuir en la consolidació del nou règim. Precisament són aquests els aspectes que pretén abordar el present treball.

El cop d'estat militar que desencadenà en la Guerra Civil (1936-1939) tenia com a objectiu frenar i revertir el conjunt de mesures progressistes que s'havien anat desenvolupant durant el període republicà, i que feien perillar els interessos de classe d'aquells que havien ostentat el poder a Espanya abans de la proclamació de la República. Els que s'aixecaren el juliol de 1936 també pretenien el reforçament de l'ordre patriarcal i de la moralitat tradicional, que oprimia les dones i les relegava a l'espai domèstic. El nou estat franquista defensà un model de dona determinat, basat en el discurs burgès dominant al segle XIX però que alhora recollia valors catòlics barrocs. No es pretendrà retornar, per tant, a la situació prèvia al 1931, moment en que ja es qüestionava l'estructura patriarcal des dels sectors més radicals (principalment en les dones organitzades dins del moviment obrer), sinó que es buscaren models anteriors. L'Església seria la institució encarregada de legitimar el nou discurs de gènere i d'establir un corpus ideològic carregat de simbolismes.

Analitzar només el model de dona proposat pel franquisme ens podria fer veure les dones únicament com a víctimes passives d'aquest règim. Però resulta impensable assumir que les dones es quedaren a casa, obeint el relat estatal i catòlic, i que no interferiren en l'esfera pública. Sense entrar a les accions que moltes dones realitzaren per combatre el franquisme, ja fos durant la guerra civil o ja després de la victòria dels nacionals, cal fer èmfasi en la important activitat (política) que moltes dones emprengueren dins de les vies legals; un fet indispensable en la construcció del nou estat. En especial cal destacar Auxilio Social, una institució que aglutinà una important activitat femenina ja des de 1937, i que fou un instrument propagandístic i de control social essencial per als franquistes. També la tasca que moltes dones realitzaren en el marc de la Secció Femenina —que sovint entrava en contradicció amb el discurs que elles

mateixes realitzaven— contribuï enormement a l'enquadrament —i per tant el suport— femení durant la dictadura.

Entendre que les dones participaren de la consolidació del franquisme, desenvolupant un paper clau, ens permet identificar-les com a subjectes històrics. Moltes dones escolliren donar suport a la causa nacionalista, defensant un ideal femení determinat de la mateixa manera que anarquistes i comunistes defensaven el seu propi ideal. També moltes dones van decidir participar del projecte franquista i ajudar, així, a la seva construcció. Analitzar com aquestes dones van articular un discurs propi, van fer-se un espai en l'entramat burocràtic franquista i van desenvolupar tasques sense les quals el Franquisme no s'hagués pogut assentar ens ha de permetre replantejar la dictadura des d'una visió més completa.

A més, intentar veure com el model de dona propugnat pel nacionalcatolicisme arrelà amb força a les mentalitats de gran part de la població a la postguerra resulta també indispensable per entendre com s'han articulat des de llavors les relacions entre homes i dones.

Des d'un punt de vista cronològic, aquest treball s'emmarca en el període que va des de la Segona República (1931-1936/1939) fins a la fi del que historiogràficament s'ha denominat el primer franquisme (1936/1939-1959). El 1959 es va publicar el Pla d'Estabilització, que posava fi a l'època autàrquica de la dictadura¹, tancant així la primera etapa del franquisme. Un sistema polític que durà uns quaranta anys va haver de, forçosament, modificar la seva naturalesa per assegurar la seva supervivència. El franquisme de principis dels 70 és radicalment diferent al franquisme victoriós de recent acabada la Guerra Civil. Els canvis que experimentà Espanya entre aquestes dues dates també determinà de forma contundent la vida de les dones.

El règim franquista, que es començà a projectar ja des del cop d'estat de 1936 en aquelles zones que quedaren sota control dels rebels, es construí sobre una idea d'exclusió. Era un sistema polític sorgit de la reacció contra un règim democràtic, i que es va anar forjant durant el conflicte bèl·lic, fruit de la improvisació. Per tant, és important entendre que el nou sistema polític es configurava en contraposició a la República i a totes les seves mesures legislatives emancipadores —també pel que fa a les dones. No era, per tant, un projecte que pretengués consolidar un tipus de poder clarament definit amb anterioritat, sinó que es construïa des de l'arbitrarietat. És així que podem afirmar que l'aixecament del juliol de 1936 fou un moviment altament reaccionari.

El franquisme, doncs, s'anà configurant ja durant la guerra, sota un discurs de construcció d'un nou ordre, tot i que amb clares reminiscències al passat. Les primeres mesures que emprendria van definir clarament les seves apostes. El Decret d'Unificació l'abril de 1937 concentrava tot el poder sota la figura de Franco, i intentava organitzar una societat corporativista a imatge d'Alemanya i Itàlia. L'únic partit legal, FET y de las JONS, hauria de canalitzar la participació i el suport social a l'estat, a partir de les diferents organitzacions corporativistes sectorials².

¹Tot i que formalment l'autarquia finalitza el 1959 amb el Pla d'Estabilització, ja durant la dècada dels anys 50 s'havia anat produint una certa, i molt limitada, obertura econòmica i política a l'exterior que ja havia produït uns primers canvis. Aquesta dècada, d'autarquia menys rígida, va permetre la recuperació econòmica que iniciaria una primera transformació social que condicionaria també les dones.

²Aquestes eren: el Frente de Juventudes, la Sección Femenina, el Sindicato Español Universitario i el Sindicato Vertical. Pretenien organitzar i enquadrar la societat sota els ideals falangistes i representaven l'instrument de participació a l'estat.

Amb aquestes primeres mesures, el nou règim polític quedava definit com a feixista. Tot i així, són evidents les diferències que molts historiadors han destacat respecte els altres règims feixistes del moment. El gran pes que l'Església catòlica tingué durant el franquisme, creant una autèntica simbiosi entre aquesta i l'Estat, l'allunyava dels postulats nacionalsocialistes i feia que el feixisme espanyol encarnés una nova forma: el nacionalcatolicisme, que atorgava al franquisme unes característiques específiques.

D'aquesta manera, el sistema sorgit de la Guerra Civil s'assentava sobre tres pilars fonamentals, que constituïen alhora les tres "famílies" del franquisme: l'Exèrcit, el Partit Únic i l'Església. Aquestes tres institucions pretenien, també, enfortir els mandats que requereien sobre les dones, basant-se en els models tradicionals i rebutjant les noves perspectives que havien anat sorgint les darreres dècades i que qüestionaven el model patriarcal imperant. L'Exèrcit oferia la imatge de l'home viril, violent, disposat a tot per defensar la pàtria. Per la seva banda, l'Església legitimava i difonia el discurs proposat pel règim, i "ejerciò el control de la moral pública, de la defensa de la família tradicional patriarcal y machista, y colaboró a recluir la mujer, fuente de pecado, a su condición doméstica y sumisa al esposo"³. Per últim, el Partit Únic es constituïa com l'element central de l'estat amb el que es pretenia enquadrar la població.

Tots aquests paràmetres seran els que definiran el nou règim. Perquè es pogués consolidar, el franquisme va necessitar d'una llarga guerra de tres anys —amb l'esgotament que això suposà per a la població—, a més d'una brutal, indiscriminada i planificada repressió que perdurà al llarg dels quaranta anys de dictadura. Sense l'eliminació de l'enemic (que havia estat assassinat, empresonat, exiliat o desmoralitzat) segurament el franquisme no s'hagués pogut assentar.

Però no n'hi havia prou amb la repressió: el nou règim es dotà de mecanismes propis que li permetessin per una banda assegurar el suport social a la nova situació política, i per altra transformar la societat segons els nous valors i models nacionalcatòlics. Les dones no només foren un dels sectors sobre els que recaigué amb més contundència la nova moralitat, sinó que van ser un dels agents imprescindibles per a la consolidació del règim. Segurament, no es podria entendre la consolidació del franquisme sense tenir en compte l'acció que tantes dones realitzaren en el si de les estructures franquistes durant la Guerra Civil i els primers anys de la Dictadura.

Un estat de la qüestió

A l'hora d'iniciar un treball sobre la història de les dones nacionalistes durant la República, la Guerra Civil i el Franquisme es fa necessari fer una revisió sobre quins són els estudis que s'han realitzat i des de quines perspectives.

En aquest sentit el punt d'arrencada a l'estudi de les dones durant el franquisme es pot situar en el llibre que Geraldine Scanlon va publicar el 1976. Sota el títol *La polémica feminista en la España Contemporánea* la historiadora analitzava l'evolució de la condició de les dones al llarg de l'època contemporània, des de *La Gloriosa* fins el 1974. Feia referència, per tant, als períodes de la República i la Dictadura franquista. Tot i que no analitzava al detall molts dels aspectes que pretén abordar aquest treball, l'obra d'Scanlon representa una primera aportació. En ella, l'autora ja feia referència a molts dels temes que després han acabat ocupant monografies: el dret al sufragi femení i les seves conseqüències, la legislatura republicana en

³Manel Risques Corbella, «La dictadura franquista», *Revista Reflexao e Ação* 23, núm. 2 (octubre 2015): 179.

relació a les dones, la mobilització femenina de dretes i d'esquerres, la participació de les dones a la Guerra Civil, el model femení que imposà el franquisme i la contradicció entre el discurs i la pràctica de les militants de la Secció Femenina.

Pren rellevància el fet que el primer estudi sobre les dones al Franquisme vingués des de l'exterior. A les universitats de l'estat espanyol, la Dictadura de Franco havia frenat el desenvolupament acadèmic, i era sovint des d'altres universitats europees que s'estudiava el cas espanyol. Tot i així, ja a mitjans dels 70 van aparèixer les primeres tesis que encetaven la historiografia femenina sense models estatals previs: la de la historiadora Mary Nash, *Mujeres anarquistas y la Guerra Civil* (1974) i la de Rosa Capel sobre l'accés al vot de les dones a la Segona República (1975). Cap dels dos treballs feia referència a les dones "profranquistes".

No seria fins el 1983 que Teresa Gallego publicaria la primera monografia sobre la Secció Femenina. El seu llibre, *Mujer, falange y franquisme*, representava la primera aproximació històrica a la vida d'aquelles dones que havien format part de l'organització franquista. Gallego descrivia detalladament les activitats de la Secció Femenina en els diferents àmbits, des de la seva formació el 1934 fins el 1945, i analitzava el model de dona que defensava així com les influències d'aquest. Aquest treball pioner, considerat encara vàlid pels que han estudiat recentment l'organització falangista, és la base sobre la qual han anat apareixent nous estudis.

El 1991, en l'obra de síntesi *Historia de las Mujeres en Occidente*, coordinada per Georges Duby i Michelle Perrot, es dedicava un capítol a les dones espanyoles en el període republicà i franquista⁴. La historiadora Danièle Bussy Genevois, autora d'aquest apartat, esbossava unes primeres línies amb les que pretenia dibuixar el recorregut social femení al llarg d'aquests dos períodes, contraposant els avenços significatius durant el període republicà —posant èmfasi en la llei de divorci i el sufragi femení— al retorcs que suposà per a les dones la dictadura franquista. Un punt important d'aquesta nova aportació era la importància que la historiadora donava a la mobilització de les dones de dretes durant el període republicà, un tema que havia desenvolupat amb profunditat quan havia participat en *les Jornadas de Estudios Monográficos de Salamanca* (1989)⁵.

Pel que fa l'estudi de la Secció Femenina, cal destacar que han sigut abundants els estudis regionals o locals que s'han realitzat. Entre aquests, cal destacar el de Inmaculada Blanco, *Armas Femeninas para la contrarevolución*, que va publicar el 1999 i que estudiava la Secció Femenina a Aragó. Aquest llibre era força més analític que el que Teresa Gallego havia publicat setze anys abans, i obria nous horitzons en l'estudi de l'organització. Més enllà de les activitats que la SF va desenvolupar, analitzava els conflictes entre les falangistes i la branca masculina del partit, iniciava una aproximació a la tasca d'Auxili Social i aprofundia en la contradicció que suposava per les dones falangistes la seva militància política.

En el *V Encuentro de Investigadores del Franquismo* realitzat a Albacete el 2003, Carme Molinero va advertir de l'enorme proliferació d'estudis referents al model de dona propugnat per la Sección Femenina, alguns sense noves aportacions rellevants, mentre remarcava la necessitat d'estudiar la contradicció que comportava per les dones de la SF o Acció Catòlica el

⁴Danièle Bussy Genevois, «Mujeres de España: de la República al Franquismo», a Georges Duby (dir.) i Michelle Perrot (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 5 (Taurus Ediciones, 1993), 203-22.

⁵ La intervenció a les Jornades va quedar recollida en el següent article: Danièle Bussy Genevois, «Del otoño del 33 al verano del 34: ¿los meses claves de la condición social femenina?», a *Las mujeres y la guerra civil española* (Ministerio de Trabajo e Inmigración, Instituto de la Mujer, 1991), 15-22.

fet d'ocupar l'esfera pública per reivindicar el retorn de la dona a l'àmbit domèstic. En concret, senyalava que “sería interesante estudiar en la Sección Femenina —o en la Acción Católica—, cuantas de aquellas mujeres que afirmaban su espíritu de sacrificio a favor de la “grandeza nacional” —o de la causa de la Iglesia—, que no reclamaron nunca sus derechos como individuo, que defendían el hogar como “reino” de las mujeres, contrariamente, ellas en concreto no se adecuaban al modelo que defendían y estaban desarrollando en el espacio público un peculiar programa de emancipación⁶”.

Aquell mateix any, Kathleen Richmond publicava la seva obra, *Las mujeres en el Fascismo Español*, en la que aprofundia sobre aquest tema. La tesi de Richmond identificava la Secció Femenina com un espai d'identitat femenina, carregada de símbols i imatges representatives pròpies que va permetre a les dones viure més enllà del límits imposats pel règim i amb una autèntica autonomia. Aquesta tesi, tot i que moltes historiadores ja havien identificat prèviament aquesta contradicció, suposava un nou paradigma en l'estudi de la SF, que s'hauria de tenir en compte a partir de llavors. També cal remarcar, en aquest punt, que des de la dècada dels 90 s'havia visualitzat la Història Oral com una nova metodologia vàlida per a l'estudi d'aquesta època, i tant Blasco com Richmond havien realitzat entrevistes a antigues militants i dirigents de la Secció Femenina per als seus estudis.

Carme Molinero també havia apuntat el 2003 la necessitat d'estudiar, davant el buit historiogràfic, la política social i assistencial de l'estat franquista com a instrument polític propagandístic que ajudaria a construir la nova identitat nacional⁷. Tenint en compte que la política assistencial franquista inicialment es va vehicular a partir del Auxilio Social ja des de 1937, una institució eminentment femenina, es podria determinar l'important paper que desenvoluparien les dones en la creació d'una cohesió social que aportés el recolzament de la societat civil a la Nuevo Estado. La mateixa Carme Molinero afirma, a més, que “tampoco ha sido suficientemente resaltado por la historiografía el enlace entre la política social y política de género”⁸. En el moment de redacció d'aquest article, només es contava amb una única monografia sobre Auxilio Social, la de Mónica Orduña el 1995. Àngela Cenarro va contribuir el 2006 amb una nova publicació: *La sonrisa de la Falange. Auxilio Social en la Guerra Civil y en la posguerra*, que representava un salt important en l'estudi de la política assistencial i social del règim. En aquest llibre, Cenarro analitzava de forma concreta l'activitat que havia realitzar la institució assistencial per excel·lència del franquisme, i constata la importància que van tenir les tesis eugenèsiques en el si d'Auxili Social, així com el paper propagandístic i de control social que va suposar pel règim.

En els últims quinze anys l'estudi de la història de les dones i del franquisme ha agafat una nova embranzida, fet que es demostra a partir de l'augment de congressos o obres conjuntes que aborden aquestes temes. En aquests treballs, els articles dedicats a com el franquisme afectà les dones i com aquestes participaren en aquest han augmentat considerablement. El 2003 es publicava *Mujeres y hombres en la España franquista*, sota la coordinació de Gloria Nielfa, i Giuliana Di Febo hi participava amb el capítol “«Nuevo Estado», nacionalcatolicismo y género”. Més recent és la publicació que, sota l'edició de Mary Nash, se centrava en les dones:

⁶Carme Molinero Ruiz, «Historia, mujeres, franquismo: una posible agenda de investigación en el ámbito político», a Manuel Ortiz (coord.), *Memoria e historia del franquismo : V Encuentro de investigadores del franquismo* (Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005), 176.

⁷Carme Molinero Ruiz, «La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente de la historiografía», *Ayer*, núm. 50 (2003): 319-31.

⁸Ibid., 324.

Represión, resistencia, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista (2013). En aquesta s'incidia en el paper de l'església en la configuració de l'ideal femení, amb dos capítols. Un de Julián Casanova, titulat "La Iglesia de Franco y el destino de la mujer" i un altre de Aurora Morcillo que sota el títol "El género en lo imaginario: El «ideal católico femenino» y estereotipos sexuados bajo el franquismo" reflexionava sobre la construcció del discurs nacionalcatòlic envers les dones.

També dedicaven més atenció a les dones sota el franquisme en una obra conjunta que es va publicar el 2005 sota la coordinació d'Isabel Morant amb la que es pretenia repassar la *Historia de las Mujeres en España y América Latina*. En el quart volum, destinat al segle XX, hi trobem un capítol de Teresa Gallego, "Mujeres azules en la guerra civil", que pretén explicar el paper de les dones del bàndol nacional durant el conflicte. Giuliana di Febo hi participa analitzant el discurs franquista sobre les dones amb un capítol que té per nom de "La cuna, la cruz y la bandera". També Susanna Tavera escriu en aquesta publicació, i sota el títol "Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60" estudia l'evolució del discurs envers les dones al llarg de la dictadura.

Després d'aquest repàs, veiem com el panorama actual de les investigacions és força complet. Tot i que les dones que van recolzar l'alçament militar no van despertar l'interès dels historiadors en un principi —com sí que ho van fer les feministes—, s'ha avançat molt en el seu estudi. A mesura que s'han anat publicant estudis, aquests han anat avançant amb noves hipòtesis. Mentre que en un principi es donava més importància al model que el franquisme determinà per les dones, un fet que s'entenia com un retorn al passat, recentment les noves publicacions han profunditzat en com les dones van reaccionar a aquest model i com van col·laborar en la seva implantació. El canvi és substancial: es passa d'entendre la dona com un objecte a qui se li imposa aquest model, a veure-la com un subjecte que participa de la creació d'aquest discurs i que articula uns mecanismes per consolidar-lo.

Al realitzar un treball que pretén estudiar la història de les dones en un determinat moment i context històrics, es fa necessari analitzar els conceptes que després s'utilitzen per la descripció i l'anàlisi del cos del treball. Dit d'altra manera, cal especificar què volem dir quan s'escriuen certs conceptes que han suposat, en el si de la teoria feminista, importants debats i múltiples definicions.

Pel concepte de gènere en si, cal fer referència al que Joan W. Scott va escriure el 1986 en el seu conegut article "El género: una categoría útil para el análisis histórico"⁹. En ell, descrivia el gènere com el "elemento constructivo de las relaciones sociales basadas en las diferencias que distinguen los sexos" i també era la "forma primaria de relaciones significantes de poder". El gènere resultava ser una construcció social sobre el sexe, i aquest caràcter social feia que pogués ser una categoria analítica vàlida per la història. El gènere era, també, un fet relacional, era en tant que configurava les relacions entre homes i dones. Unes relacions de no-igualtat, ja que el gènere també resultava ser "el campo primario dentro del cual o por medio del cual se articula el poder". La mateixa Scott definia, a més, quins elements eren els que configuraven aquesta categoria de gènere, i que establien, per tant, les diferències entre homes i dones: els símbols culturals, els conceptes normatius, les institucions i organitzacions socials i la identitat subjectiva.

⁹ Joan W. Scott, «El género: una categoría útil para el análisis histórico», a James S. Amelang (coord.) i Mary Nash (coord.), *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea* (Institució Alfons el Magnànim, 1990), 23-58.

Entendre així el gènere podria portar a una generalització de la condició femenina que no permetria recollir les vivències reals de moltes dones. En el cas estudiat pel treball, per exemple, aquesta definició de gènere ens facilitaria estudiar el model de dona propugnat pel franquisme: l'ús de símbols culturals —Isabel la Catòlica o Santa Teresa de Jesús—, conceptes normatius —els discursos propugnats des de la SF o des de l'Església—, unes institucions i organitzacions socials —la mateixa SF i l'Església— i una identitat subjectiva. Però això no ens permet recollir, per exemple, l'experiència de les dones que participaren de la SF, unes vivències totalment diferenciades de les de moltes altres dones i que no s'adequaven amb el paper que s'esperava d'elles.

Cal diferenciar, per tant, dos aspectes. Per una banda, el model de gènere que pretén imposar el poder—entès com a patriarcat, sigui quina sigui la forma política que prengui—, model amb el que intenta establir uns rols diferenciats per a homes i dones. I per altra banda, les vivències de moltes dones que es donaren sovint dins del model de gènere establert però també al marge o contra d'aquest.

És en aquest sentit que les expressions com “models de gènere” o “rols de gènere” s'utilitzen en el treball per evidenciar les concepcions respecte el gènere com a construcció social, és a dir, el model que el poder pretenia imposar i que, sovint, arrelà amb força a la societat. No es pretén acceptar, però, que les dones assumiren o reproduïren aquests “rols”, ni que actuaren o participaren totes de la mateixa manera envers la dictadura franquista.

Aquest treball analitza els diferents aspectes ressaltats en aquest estat de la qüestió, així com les aportacions i interpretacions que les diferents historiadores hi han aportat. Val a dir que no hi ha contradiccions importants entre les tesis d'unes i altres, sinó que les diferències entre els seus estudis recauen en on posen l'accent i en quins aspectes profunditzen en el seu estudi.

1. El segle XX. Continuïtats i canvis respecte les dones

Pel propòsit del treball es fa necessari recórrer, a grans trets, l'evolució de la construcció del subjecte històric femení des del segle XIX, per veure la seva evolució i arribar al punt d'arrencada del treball: la reacció antirepublicana que acabà desbocant en el cop d'estat franquista.

Al llarg del XIX s'establí una nova classe social dominant: la burgesia. En aquesta nova societat burgesa es consolidà també una nova mentalitat. El pensament burgès es construïa sobre la idea de divisió d'espais, des d'un punt de vista de classe i de gènere. D'aquesta manera, es desenvolupà una forta mentalitat de separació d'esferes: l'àmbit públic es reservava als homes, mentre que les dones quedaven relegades a l'espai domèstic, amb l'obligació d'acomplir el seus deures com a esposa primer i com a mare després. El discurs de la domesticitat, tal i com l'anomena Mary Nash, estava emmirallat en la idea de la "perfecte casada" i l'"àngel de llar", i suposa una nova construcció cultural sobre les dones burgeses¹⁰.

Aquest sistema de pensament també arrelà amb força a les mentalitats obreres. En aquest món obrer, però, el nou model de reproducció social del "*male breadwinner family*" era inviable, ja que les dones de classe treballadora es veien obligades a abandonar la llar i anar a la fàbrica, a causa dels baixos sous dels seus marits, insuficients per satisfer totes les despeses familiars¹¹. El treball extradomèstic femení, però, era desprestigiats i es considerava desmoralitzador per a la dona, que desatenia els seus deures familiars a l'espai domèstic.

Tot i que, des d'un punt de vista d'anàlisi històric i com adverteix Anna Aguado, no podem caure en la simplicitat d'acceptar la dicotomia i antagonisme real entre esfera pública i privada, sinó que hem d'entendre que formen part d'un tot entrellaçat, hem de pensar que aquest era el discurs imperant en aquesta nova societat capitalista que s'estava consolidant sota l'ordre patriarcal. Una societat en que les dones jugaren, tot i la invisibilització, un paper clau, ja que "desde los inicios de la sociedad contemporánea, mujeres y hombres de las clases medias necesitaron estar insertos en una estructura familiar que proporcionaba a los varones la infraestructura femenina necesaria para poder actuar en una esfera pública que estaba articulándose en masculino, como elemento regulador de la sociabilidad"¹².

L'església fou determinant també en la imposició d'aquest ideari patriarcal. La seva influència en una societat amb profundes conviccions religioses va resultar cabdal per legitimar aquesta moralitat femenina, en que les dones havien de mantenir-se aïllades de l'esfera pública per deixar els homes regular la vida política i econòmica.

A finals del segle XIX, i com ja havia anat passant a la resta de països industrialitzats, es començà a forjar el moviment obrer, que reivindicava reformes laborals com a instrument de millora de les condicions de vida. També va ser a les fàbriques on les dones començaren a combatre el sistema de pensament burgès en relació al gènere. Tal com afirma Albert Balcells, "el treball assalariat fora de la llar enfortí el paper de la dona treballadora en l'àmbit familiar i

¹⁰Mary Nash, «Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX», *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 0, núm. 26 (1995): 135-46.

¹¹Cristina Borderías Mondejar i Pilar Pérez-Fuentes Hernández, «Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX)», a Cristina Borderías (ed.), *La historia de las mujeres: perspectivas actuales* (Icaria, 2009), 269-308.

¹²Ana M. Aguado, «Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales», a *El siglo XX: balance y perspectivas: V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, 2000*, págs. 159-164 (Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història Contemporània, 2000), 162.

consolidà un cultura laboral femenina no domèstica”¹³. La presa de consciència d’aquesta situació dotarà les dones obreres d’una identitat pròpia a partir de la qual defensaran els seus drets, tot i topant, en un principi, amb els militants homes de les organitzacions obreres, que veien el treball assalariat femení com una amenaça pels seus llocs de treball i recorrien al discurs de la domesticitat per combatre aquesta competència.

En aquest punt, les dones iniciaren un procés d’organització en el sí del moviment obrer, en el que destacarien algunes dones que iniciarien un discurs feminista pioner i que propugnarien l’organització de les dones. Aquestes, dotant-se d’un discurs propi, trobaren en l’anarquisme, més que en altres moviments obrers, una bona acollida¹⁴. Durant les primeres dècades del segle XX, les dones emprenderan diverses lluites per la igualtat jurídica, la dignificació del seu treball i la millora de les condicions laborals, la igualtat salarial, el dret a vot i l’accés a l’educació. El pensament feminista, en aquest nou segle, superarà fronteres i anà més enllà del moviment revolucionari anarquista, tot i que seguirà sent aquest el que presentarà el discurs feminista més radical.

Quan el 1931, després de les eleccions municipals del 12 d’abril, es proclamà la República, la qüestió femenina era força transversal, tot i la diversitat d’apostes i opinions dels diferents sectors socials i les diferents organitzacions polítiques. El nou govern de la república, conscient de la necessitat de concedir drets i regular les relacions entre homes i dones, incentivà un conjunt de canvis legislatius que pretenien ser transformadors. Entre aquests cal destacar la igualtat jurídica per raó de sexe, inclosa a la Constitució de 1931. Els intensos discursos a les corts entre les diferents forces polítiques en qüestions com el sufragi femení o el dret de divorci evidenciaven la complexitat del debat i la divisió social existent respecte tals problemàtiques¹⁵. En tot cas, la República suposà una millora evident de la condició política de la dones, i Espanya s’equiparava així a les democràcies europees més progressistes.

Mary Nash matisa aquest fet, afirmant que tot i els drets polítics dels que gaudien les dones, “la mentalitat tradicional que considerava el món polític aliè a elles perdurà, i malgrat l’adquisició dels drets polítics, foren molt poques les dones que s’incorporaren de ple al món polític”¹⁶. En la mateixa línia se situava Geraldine Scanlon quan afirmava, en una data tan primerenca com el 1976, que “el hecho de que la constitución hubiese reconocido la igualdad de la mujer y de que la subsiguiente legislación eliminara ciertas injusticias [...] no implicó un cambio fundamental en las actitudes generales”¹⁷. Tot i així, en el camp cultural i simbòlic, el canvi va ser substancial. Des dels sectors conservadors s’havia vist com una amenaça, i la reacció per retornar a la moralitat tradicional no es faria esperar: el 18 de juliol l’Exèrcit s’aixecava contra

¹³Albert Balcells González, «Les Dones Treballadores a la Fàbrica i al Taller Domèstic de la Catalunya del Segle XIX i Primer Terç del XX», *Catalan Historical Review* 0, núm. 8 (10 juliol 2015): 171.

¹⁴Adela Muñoz Orgaz, «Evolución del trabajo femenino en el anarquismo (1870-1900)», a María Jesús Vara Miranda (coord.), Virginia Maquieira D’Angelo (coord.), *El trabajo de las mujeres, siglos XVI-XX: VI Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer* (Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, 1996), 275-88.

¹⁵És paradigmàtic, en aquest sentit, les diferents posicions de les tres diputades respecte el dret de vot de les dones. Clara Campoamor, política del Partit Radical de Lerroux, defensava el sufragi femení no només com un dret bàsic, sinó com una forma perquè les dones recolzessin la República. Per contra, Victoria Kent, diputada socialista, es mostrava reticent el vot femení, ja que —creia— l’alta influència de l’església sobre les dones faria que votessin en clau conservadora. Geraldine Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974* (Madrid: Ediciones AKAL, 1986), 274-83.

¹⁶Mary Nash, *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya* (Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988), 243.

¹⁷Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 287.

el règim republicà, legalment establert, per combatre'l: a ell i a tot el que aquest representava, també pel que fa les dones.

2. La República i la mobilització política femenina: també es mobilitzen les dones de dretes

Com hem vist, la Segona República s'ha interpretat, des de la historiografia, com una època d'importants reformes fruit de l'aposta política dels sectors progressistes, que veien en aquest règim l'oportunitat de gestar algunes iniciatives per modernitzar la societat. Aquest intent, però, fou molt limitat. La curta durada de l'experiència republicana i la pervivència d'uns valors morals tradicionals molt arrelats —que impossibilitaven sovint l'acceptació de les mesures més renovadores per gran part de la societat—, van fer que aquests canvis no es materialitzessin de forma completa.

El naixement de la Secció Femenina, però, s'ha d'emmarcar en aquest context. En primer lloc, perquè la mateixa Falange Espanyola es constitueix com a resposta a aquestes voluntats progressistes dutes a terme per la República. No hem d'oblidar l'experiència russa de 1917, en la que un govern progressista i reformista va acabar donant pas a una revolució comunista. De fet, des dels sectors més conservadors es temia que passés el mateix a Espanya, i “la extrema derecha veía en la República el comienzo de una época revolucionaria en la que iba a ser destruido cuanto de bueno y sagrado había en la mujer, especialmente sus virtudes tradicionales”¹⁸. És acceptat per la historiografia que el sorgiment dels feixismes europeus en l'època d'entreguerres eren una resposta reaccionària a tots els canvis progressistes i igualitaris que s'estaven desenvolupant. Entre aquests, també hi hagué una reacció als moviments feministes, a les propostes igualitàries i al qüestionament del sistema patriarcal¹⁹.

En segon lloc, no podem obviar la forta mobilització femenina sense precedents que es dugué a terme durant els anys de la Segona República, tant per part de les forces de dretes com de les d'esquerres. Del període republicà, i de la posterior Guerra Civil, s'han publicat nombrosos estudis sobre la mobilització femenina —i feminista— dels sectors d'esquerres, sobretot de les forces revolucionàries comunistes i anarquistes²⁰. Però també les dones contràries a l'emancipació propugnada per aquests sectors feministes es mobilitzaren per reivindicar el retorn a l'estructura familiar tradicional i la recuperació de la llar cristiana que, segons elles, estava en perill.

En aquest context de politització femenina, va prendre especial rellevància l'obtenció del dret al sufragi femení, exercit per primer cop a les eleccions a Corts de 1933 i que tenia un gran pes simbòlic. Tot i que el dret de vot no portà a una participació massiva de les dones a la política institucional, es feia evident un canvi: per primer cop, els partits polítics veien la necessitat d'atraure les dones cap a les seves apostes polítiques i formulacions ideològiques, per tal d'assegurar-se així el seu vot. Aquesta nova situació va fer que les diferents forces polítiques, progressistes i conservadores, contemplessin en el seu programa electoral les qüestions que preocupaven i afectaven a les dones, alhora que incentivaren la seva politització per votar de

¹⁸ *Ibíd.*, 283.

¹⁹ Ángela Cenarro Lagunas, «Dona i Falange», en David Ginar (coord.), *Dona, guerra civil i franquisme* (Palma: Documenta Balear, 2011), 115.

²⁰ Mary Nash, «Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i la Guerra Civil», a Mary Nash (ed.), *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya* (Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988).

forma “conscient”. Tot i que darrera d’aquesta voluntat hi havia unes causes clarament partidistes, i no una voluntat real d’incentivar la participació femenina en la política, la realitat fou que les dones es van veure per primer cop interpel·lades políticament de forma massiva.

La historiadora Danièle Bussy Genevois va estudiar ja fa unes dècades la mobilització femenina a partir de l’anàlisi de la premsa. Durant el primer bienni republicà, es fundaren nombroses revistes de diverses tendències polítiques, dirigides per dones i adreçades al públic femení. Aquestes pretenien aconseguir el vot femení per les posicions polítiques respectives, i tenien una clara vocació d’educar a les lectores i dotar-les d’arguments per preparar-les pel sufragi. Entre les publicacions de dretes cal destacar *Ellas* i *Aspiraciones*. Un dels temes més recurrents en aquestes publicacions era la secularització de l’estat i l’educació, un fet que consideraven enormement preocupant i contra el que havien de lluitar per tal de mantenir la dignitat femenina i la integritat de la família.

En la premsa femenina de dretes compresa cronològicament entre 1931 i 1933, Genevois hi destaca una metamorfosis psicològica en la concepció política de les dones, fruit d’haver adquirit la consciència de poder participar en la política de partits. En aquestes publicacions es passava “del mito de la delicada mujer cristiana a la realidad de la agresiva militante”²¹. Sobretot pel que fa *Aspiraciones*²², en la que la violència es constituïa com a element fonamental, i el seu discurs antirepublicà era altament bel·ligerant i radical. Amb el discurs propugnat des d’aquesta premsa femenina conservadora, i en certa sintonia amb el que feia la premsa femenina d’esquerres, es pretenien crear actituds actives a les lectores que fomentessin la participació de les dones en la política institucional.

Tot i així, Genevois adverteix d’un canvi a partir de 1933, any en que les dretes arribaven al poder. En un context polític força més favorable a les aspiracions d’aquestes dones conservadores, i també el fet que gran part del seu discurs era reaccionari —és a dir, tenia sentit en el moment en que s’articulava com a reacció al govern d’esquerres—, es produí un viratge en aquesta premsa política de dretes, que deixaria de propugnar una activitat política per transformar-se en una premsa d’adoctrinament moral²³. En la mateixa línia Mercedes Yusta destaca que “se observa un cierto retraimiento en mujeres anteriormente muy combativas, un «regreso a lo privado» promovido por la Iglesia y los dirigentes políticos de la derecha”²⁴.

D’aquesta manera, tant *Ellas* com *Aspiraciones*, dues revistes amb independència respecte les organitzacions masculines i que havien adquirit cert protagonisme polític, es deixaren de publicar i es dissolgueren el 1935. Les noves publicacions estarien sota el control d’alguna autoritat política o religiosa. Dues explicacions es poden donar a aquest fet, complementàries entre elles. Per una banda, la voluntat de la institució eclesiàstica per controlar la mobilització política femenina i imposar la moralitat catòlica que relegava les dones a l’àmbit domèstic i les privava, per tant, de protagonisme polític.

Per altra banda, l’aparició de la Secció Femenina de la FE, una organització d’extrema dreta llavors petita però que havia nascut a l’ombra de la Falange Española —per tant sense

²¹ Bussy Genevois, «Del otoño del 33 al verano del 34», 17-18.

²² *Aspiraciones* era una revista, posteriorment convertida en organització femenina (1933) que no estava vinculada a cap partit masculí, per tant amb una gran independència política, i que destacaria per la seva violència discursiva.

²³ Bussy Genevois, «Del otoño del 33 al verano del 34», 21.

²⁴ Mercedes Yusta Rodrigo, «La Segunda República: significado para las mujeres», a Isabel Morant (coord.), *Historia de las Mujeres en España y América Latina*, vol. 4 (Madrid: Cátedra, 2005), 117-18.

independència orgànica— i que assumia i propagava un model de dona subordinada a l'home. Aquest aspecte la feia tolerable per l'Església.

De tota manera, en aquells anys la Secció Femenina —com la Falange Española— no era ni l'única ni la més gran de les organitzacions de dones antirepublicanes. Entre 1931 i 1936 existí una alta activitat organitzativa i propagandística de dones catòliques i conservadores, entre les que destacaven, a part de la SF, Acción Católica, Acción Femenina Popular o les dones del Partit Carlista.

L'augment de la tensió política, sobretot a partir de l'octubre de 1934²⁵, també enfrontà dos models de dona diferenciats: per una banda el model de dona que lluitava des de sectors comunistes i anarquistes per l'emancipació femenina; per l'altra, la dona que reivindicava la llar catòlica i la recuperació dels valors tradicionals. Aquest segon model era el defensat per la Falange. Mesos abans d'esclatar la guerra la mobilització femenina tornà a despuntar. L'organització de les dones en la defensa d'una o altra causa es feia necessària, i seria des de les postures més radicals (comunistes, anarquistes, falangistes i carlistes) que es portà la iniciativa mobilitzadora. Les dones, doncs, van exercir un paper destacat en la radicalització política prebèl·lica.

Aquest auge de la mobilització femenina, des de les diferents posicions polítiques i al llarg de la Segona República i durant la Guerra Civil, demostra la voluntat de les dones de ser participants dels esdeveniments, sovint assumint discursos revolucionaris amb una importància central de la qüestió de gènere. Aquesta voluntat de contribuir en un món polític històricament masculí, per això, no va ser fàcil. La mobilització política d'aquestes dones, tant en el si de partits de dretes com d'esquerres, no va arribar mai a ser majoritària, sovint per les actituds dels homes —i d'algunes dones— que veien la politització femenina com una amenaça per la seva posició privilegiada.

3. La Secció Femenina. Fundació i desplegament durant la Guerra Civil: assistència i auxili

La Falange Espanyola —unida a les JONS ja des del febrer de 1934— no contemplava la militància femenina, però la insistència d'algunes dones —entre les quals Pilar Primo de Rivera, germana del fundador i futura dirigent de la SF— per participar del SEU²⁶ va fer que José Antonio Primo de Rivera²⁷ acceptés la seva participació dins l'organització. Uns mesos més tard, el juny de 1934, es fundà la Secció Femenina de la Falange Espanyola. Pren rellevància el fet que van ser les pròpies dones, atretes pel pensament nacionalsindicalista, les que insistiren i aconseguiren tenir un lloc dins del partit falangista.

²⁵ La revolució a Astúries a l'octubre de 1934 va posar en alerta els sectors més conservadors, que temeren que la situació desencadenés en una revolució general de caire comunista. Va ser a partir d'aquest fet que es radicalitzaren les diferents apostes polítiques fent augmentar la tensió i la violència, fins arribar a l'enfrontament directe a partir del juliol de 1936.

²⁶ El SEU (Sindicat Espanyol Universitari) era el sindicat de la Falange Espanyola, i una de les organitzacions amb més activitat política, degut a la militància activa dels joves universitaris. Les dones properes al SEU, sovint parella de falangistes militants, insistiren en poder militar-hi, fins a crear una Secció Femenina dins del Sindicat Universitari.

²⁷ José Antonio Primo de Rivera, fill del dictador espanyol Miguel Primo de Rivera, va fundar la Falange i inspirant-se en el feixisme italià inicià una contundent campanya enfrontant contra la República i tot el que aquesta defensava. Primo de Rivera morí els primers mesos de la guerra afusellat pels republicans, tot i que la seva mort no es confirmà fins dos anys més tard. Els falangistes passaren a anomenar-lo "El Ausente" i es mitificà la seva figura com a heroi de la causa nacionalista.

En els primers anys de la Secció Femenina, la seva activitat va ser realment minoritària. Les principals tasques que desenvoluparen les dones afiliades a la SF eren totalment secundàries, com recaptar fons pel partit o confeccionar camises i banderes. També emprengueren una activitat propagandística important i diferenciada de la de la branca masculina, fet que li aportava una certa identitat pròpia tot i l'evident vinculació —i subordinació— a la FE. L'acceleració dels esdeveniments polítics i l'augment de la crispació social, però, els atorgarà unes funcions essencials i imprescindibles pel partit, tot i ser sovint desvaloritzades.

A partir de les eleccions del febrer de 1936, amb la victòria del Front Popular, la SF va viure el seu primer gran creixement. Moltes dones s'aproparen a l'organització, descontentes amb els partits de dretes, i desencantades amb un sistema democràtic que havia donat la victòria a les esquerres. A més, a partir del mes de febrer i fins el cop militar del juliol, la violència política i social creixerà de forma exponencial, en part degut a la Falange Espanyola i al seu discurs radicalment bel·ligerant i violent, amb un alt contingut militarista i de culte a la violència.

Els enfrontaments directes entre militants falangistes i comunistes, que sovint acabaven amb morts i ferits, i la il·legalització de la FE, amb la conseqüent detenció de part dels seus membres —entre ells José Antonio Primo de Rivera—, va exigir a les dones prendre una actitud activa. D'aquesta manera, les falangistes, dotades ja d'una organització força definida²⁸ i jeràrquica, emprengueren tasques perilloses i essencials: eren les que amagaven les armes després que un company hagués comès un delicte i ajudaven i assistien als familiars dels presos o “caiguts”. Una de les tasques més importants que aquestes desenvoluparen, i que resultà indispensable, va ser la de fer d'enllaç entre els dirigents falangistes empresonats i la resta de l'organització, que s'havia vist enormement afeblida amb la detenció dels seus líders. Teresa Gallego afirmava, en el seu llibre monogràfic sobre la Secció Femenina, que “las mujeres falangistas, calladamente, hicieron posible la supervivencia del partido, mediante servicios de carácter secundario, pero imprescindible, y en muchos casos de primera importancia”²⁹.

El creixement quantitatiu de la SF encara es va fer més notori amb l'esclat de la guerra, convertint-la en una verdadera força política i social. El conflicte obligà el posicionament polític de la societat, que ja no podia mantenir-se al marge de les tensions, i va fer que les dones també haguessin de prendre posició. Mentre que a les zones republicanes les files comunistes i anarquistes s'omplien de dones joves il·lusionades amb la revolució, al territori nacional van ser moltes les joves que s'uniren a la SF³⁰. A partir d'aquest moment es va mantenir un creixement continuat. La situació bèl·lica, a més, obligà les dones falangistes a assumir noves funcions.

La mobilització femenina al territori nacional, però, no només va ser capitanejada per la Secció Femenina. Abans del Decret d'Unificació de 1937³¹, en que s'establí el partit únic sota el comandament del General Franco, altres grups femenins també participaren de tasques

²⁸ La Falange Espanyola va quedar definida orgànicament el desembre de 1934 al I Consejo Nacional de la Falange Española y de las JONS, moment en el que Pilar Primo de Rivera va ser anomenada “jefe” de la SF. Aquell mateix mes s'establiren els estatuts de la SF, que establien la seva organització i les seves funcions. Kathleen Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español: la sección femenina de la Falange: 1934-1959* (Madrid: Alianza, 2003), 23.

²⁹ Teresa Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983), 44.

³⁰ Les xifres, com han apuntat diferents historiadores de la SF, són confuses, tot i així és evident el creixement exponencial de la SF durant els primers mesos de la guerra.

³¹ El Decret d'Unificació establia un únic partit polític legal, sota el lideratge de Franco. Aquest era la Falange Española Tradicionalista y de las JONS (Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista), que afegia la lletra T fruit de la unió entre la Unió Tradicionalista i el partit falangista. Conseqüentment, la SF va passar també a ser de la FET i de les JONS.

derivades del conflicte bèl·lic. Les dones carlistes, de la Unió Tradicionalista i popularment conegudes com a *margarites*, s'establiren en els fronts de guerra, realitzant tasques d'infermeria i assistència. Urraca Pastor, carlista, va organitzar l'Assistència al Front i Hospitals per desenvolupar aquesta tasca. Mercedes Sanz Bachiller fundà a Valladolid el Auxilio de Invierno, menjadors que alimentaven aquells sectors més perjudicats per la guerra. Per la seva banda, la SF desenvolupà diferents tasques assistencials i de suport a la rereguarda, a més d'engegar importants projectes propagandístics i formatius.

Van ser tres dones, corresponent cada una a les tres famílies del que seria el nou partit (FET-JONS), les que van planificar i administrar l'assistència que el conflicte bèl·lic exigia, construint una rereguarda capaç d'enfrontar les necessitats del front i d'aportar els recursos humans i materials que calien.

Després del decret de 1937, tota l'activitat femenina quedà sota el control de la Secció Femenina per ordre de Franco. D'aquesta manera, la SF es dividí en tres seccions, la Delegació d'Auxili Social, amb una missió benèfica; la Delegació de Fronts i Hospitals, que realitzava les tasques al front i era controlada per les *margarites*; i la pròpia Delegació de la Secció Femenina, encarregada de la formació i la mobilització de les dones a les zones "alliberades". Tota aquesta reorganització no va estar exempta de conflictes entre carlistes, Sanz Bachiller i falangistes, però en acabar la guerra, Pilar Primo de Rivera havia aconseguit imposar la seva autoritat sobre les altres delegacions, i la SF acabà controlant, *de facto*, tota la mobilització femenina.

Es podria dir que durant la Guerra Civil, les dones alineades amb els nacionals realitzaren tasques d'assistència i cura. Tot i que és evident la diferència entre aquelles joves anarquistes i comunistes que s'allistaren els primers mesos de la guerra a les milícies populars i anaren al front a lluitar amb el fusell a la mà —una iniciativa que no es va veure en les falangistes³²—, un cop a la zona republicana s'expulsà les dones del front relegant-les a la rereguarda, les tasques que realitzaren les dones en ambdues zones no diferia gaire. Totes emprengueren obres d'assistència, d'educació i de formació (per tal de poder mantenir les activitats econòmiques, imprescindibles per sostenir la guerra³³). Ángela Cenarro entén que "tenía lógica que la movilización femenina durante la guerra civil española discurriera dentro de los límites que imponía la división tradicional de los roles de género, pues el discurso de la domesticidad, que había construido desde antaño la identidad femenina en torno a la maternidad, legitimava la presencia de las mujeres en los espacios públicos cuando se implicaban en actividades relacionadas con la formación o la protección, es decir, cuando se extendía a la comunidad esas capacidades que se les suponían propias"³⁴.

El conflicte bèl·lic va fer que moltes dones, apel·lades per la causa revolucionària, es mobilitzaren, adquirint consciència política i defensant un projecte en el que creien. Unes no van voler anar al front, les altres en foren expulsades. Potser la diferència més gran entre elles era la consideració d'allò que realitzaven. El moment excepcional en el que vivien per les republicanes era una via d'emancipació, i per les nacionals només una excepció temporal, que

³² En una circular de la SF del gener de 1937 es deia que "*a nosotras no nos pide que cojamos las armas porque no sabríamos hacerlo ni tenemos valor para ello*". Citat per Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 56.

³³ En aquest sentit cal remarcar la tasca que es realitzà per la Secció Femenina a les zones rurals, en les que s'iniciaren cursos per tal de formar a les dones amb activitats agrícoles, ramaderes i de producció artesanal.

³⁴ Ángela Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la Guerra Civil y en la posguerra* (Barcelona: Crítica, 2006), 75.

les retornaria a l'espai privat de la llar un cop acabés la guerra. En tot cas, la presència femenina a la guerra no només va ser important, sinó imprescindible.

4. El Nou Estat Catòlic: nacionalcatolicisme i gènere

Un dels elements diferencials del projecte franquista respecte els altres estats feixistes europeus d'entreguerres va ser, com molts historiadors han indicat, l'element catòlic i el paper que l'Església desenvolupà en el si de la burocràcia estatal. L'actuació de la institució eclesiàstica durant la República i la Guerra Civil la consolidà com element vertebrador del nou règim, i li va permetre ser un agent clau en la consolidació del nou projecte.

Durant la República, les jerarquies eclesiàstiques van articular un discurs que tindria gran acceptació en els corrents conservadors contraris al projecte liberal i republicà. De fet, el catolicisme esdevindria l'element aglutinador de les forces que participaren de l'alçament militar. Com qui reparteix carnets de nacionalitat, l'Església contraposava aquells valors que considerava forans, estrangers —bàsicament la pròpia República i el conjunt d'iniciatives polítiques, econòmiques i socials que es desenvoluparen en aquell moment— als valors realment espanyols, identificats amb el catolicisme i la tradició. Aquesta assimilació d'uns aspectes nacionals contra uns altres vinguts des de fora va permetre legitimar el discurs falangista i el cop d'estat. La concepció de la guerra civil com a Creuada contra l'Anti-Espanya reforçava encara més aquesta idea.

Tot aquest pensament elaborat des de l'Església contemplava també una pròpia concepció de les dones que calia defensar. És així com des del catolicisme s'impulsaren campanyes destinades a contrarestar les polítiques emancipadores que s'estenien des dels sectors republicans i que s'havien radicalitzat amb l'esclat de la guerra. La imatge de la miliciana *roja* al front, que s'estava difonent a la zona republicana per incentivar la mobilització femenina, escandalitzà les jerarquies eclesiàstiques, que s'encarregaren de difondre un model femení cristià i rural contrari a la dona emancipada. Des del catolicisme es va bastir un discurs intransigent per "retornar" la moralitat femenina que la República havia arravatat. Les mesures legislatives empreses pel règim republicà, com la concessió del matrimoni civil, la legalització del divorci o la igualtat de drets entre fills de dins i de fora del matrimoni, s'havien vist com un atac a la família, considerada la unitat social del catolicisme; alhora que la secularització de la vida pública suposava una pèrdua de privilegis per l'Església, un procés que evidentment buscava revertir.

Si un cop acabada la guerra l'Església ja gaudia de legitimitat dins del nou estat, el telegrama que el 2 d'abril de 1939 el Vaticà envià a Franco felicitant la victòria la confirmà com un agent imprescindible pel règim, encarregat d'aportar la moralitat a la nació. I en aquest sentit, també es configurà com l'"eje de la construcción de la sexualidad y del género"³⁵. Com veurem, la Secció Femenina de la Falange compartia completament la visió que l'Església tenia sobre les dones, i els conflictes que van existir entre les dues institucions no van afectar mai l'essència del discurs que ambdues propugnaven.

Aurora Morcillo ha estudiat el model femení proposat per l'Església en el marc del nacionalcatolicisme, un model que ella anomena "ideal catòlic femení". Segons la historiadora,

³⁵ Julián Casanova Ruiz, «La Iglesia de Franco y el destino de la mujer», a Mary Nash (ed.), *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Granada: Comares, 2013), 98.

aquest ideal integra tres principis: el model cultural neo-barroc, les doctrines difoses des del Vaticà al llarg del segle XX i un discurs ultranacionalista³⁶.

La recuperació dels models culturals barrocs portà a la difusió de llibres del segle XVI. Entre aquests la historiadora destaca *La perfecta casada* (1538) de Fray Luís de León i *La instrucción de la mujer cristiana* (1523) de Juan Luis Vives. Ambdós llibres pretenien oferir un model de dona cristiana entregada a la família i donaven consells d'actuació per a les dones. Els referents que es buscaven, com veiem, eren del segle XVI, època daurada de la història espanyola i mitificada pel nacionalcatolicisme. A partir d'aquests discursos del passat, es reforçaven els valors catòlics de la contrareforma, com la castedat i la modèstia, elements no tant presents en els discursos dels feixismes italià i alemany.

Aquests dos escriptors, recuperats ara pel nacionalcatolicisme i difosos com a dogma, entenien el cos de la dona com un temple sagrat. Les dones es trobaven desposseïdes dels seus cossos, que s'objectivitzaven. Primer eren propietat de Déu i s'havien de viure amb castedat fins al matrimoni, moment en que el cos femení passava a la propietat del marit. També s'accentuaven els valors del patiment i el sacrifici, com a camí per la redempció femenina davant de Déu, elements que la SF utilitzà a l'hora d'inculcar el seu discurs a les dones.

Giuliana Di Febo, que ha estudiat àmpliament els casos espanyol i italià i les diferències entre els dos projectes, destaca que el pensament mític —essencial en els estats totalitaris per tal d'integrar la població a la nació—, a Espanya es basava en construccions mítico-simbòliques conformades a partir del catolicisme³⁷. És a dir, l'Església va desenvolupar un paper hegemònic en la construcció del sistema de representacions, i també va ser a partir del catolicisme que es va establir la normativització de les relacions de gènere.

En aquest sentit, la historiadora italiana entén que les concepcions tradicionals —incentivades ara pel nacionalcatolicisme— respecte les dones i els homes es basaven en interpretacions de textos religiosos. Així, la submissió femenina a l'home estava ja definida en el Gènesis i era a partir del Llibre dels Proverbis que es justificava la maternitat com a exclusiva funció femenina³⁸. Ángela Cenarro també adverteix que la voluntat d'imposar el model de divisió d'esferes des d'una perspectiva preil·lustrada i amb un fort contingut catòlic feia que la dona es veiés com a pecadora i dèbil moralment, en canvi de ser considerades moralment superiors com s'entenia des del model burgès de l'"àngel de llar"³⁹.

Una de les principals comeses femenines establertes pel nou Estat, també tenia una arrel catòlica evident. El fet d'assimilar la guerra com a Creuada responia a la idea que la República havia descristianitzat Espanya amb les seves lleis anticlericals. Davant d'aquesta situació, s'imposava la necessitat de reconquesta i es cridava a la virilitat masculina per a la lluita contra l'enemic. Després de la conquesta física (i masculina) s'havia de fer la reconquesta espiritual, per tal que la creu arribés a tots els racons d'Espanya. Aquesta segona fase havia de ser femenina, és a dir, havien de ser les dones, tradicionalment més religioses, les que havien de recristianitzar la nació. Va ser així com "la religión se reconoció como un componente esencial de la

³⁶ Aurora Morcillo Gómez, «El género en lo imaginario: El "ideal católico femenino" y estereotipos sexuados bajo el franquismo», a Mary Nash (ed.), *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Comares, 2013), 71-93.

³⁷ Giuliana Di Febo, «"Nuevo Estado", nacionalcatolicismo y género», a Gloria Níelfa (coord.), *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura* (Universidad Complutense de Madrid, 2003), 19.

³⁸ *Ibid.*, 30.

³⁹ Cenarro Lagunas, «Dona i Falange», 109-10.

nacionalidad española y como un medio por el que las esposas y las madres podían exponer y propagar en sus familias los valores morales”⁴⁰.

Aquesta dualitat entre les funcions masculines i femenines era present a tots els àmbits socials i privats de la Nova Espanya. Di Febo assenyala que “la asimetría de género, aunque presentada como repartición equilibrada de las tareas, constituye un componente esencial de la construcción del “Nuevo Estado”, *fascista, «y necesariamente católico»*”⁴¹.

En definitiva, el nacionalcatolicisme recuperava les concepcions tradicionals de l'Església, mitificant el passat gloriós i catòlic espanyol i pretenent establir les relacions entre dones i homes segons els ideals del segle XVI —perfilades a partir de publicacions de llavors— però readaptades a la nova situació nacional. Tot aquest discurs religiós, així com la consideració del catolicisme com a identitat espanyola, va permetre legitimar i donar consistència al programa franquista. El poder, per tant, utilitzà l'Església i la religió per imposar a les dones uns manaments concrets, justificats amb valors propis de quatre segles enrere.

5. El discurs de la SF envers les dones: tradició i modernitat

Com ja s'ha dit, la participació femenina dins de la Falange Espanyola va ser fruit de la insistència femenina, i no de la voluntat dels falangistes de donar un lloc i una funció política a les dones. De fet, el mateix moviment falangista es construïa sobre la masculinitat, és a dir, sobre valors que s'atorga als homes: virilitat, militarisme, culte a la violència, lideratges forts...⁴² Les dones van haver de fer-se un lloc dins d'aquest espai, elaborant un discurs propi però que no entrés en contradicció amb la supremacia masculina.

Les dones van intentar aplicar a la seva realitat els models falangistes masculins, adaptant-los a la seva condició femenina. En la construcció d'un ideari propi, que havia d'aconseguir mobilitzar les dones segons els valors nacionalsindicalistes, aquestes es trobaren en un buit discursiu per part de José Antonio Primo de Rivera. El líder falangista mai s'adreçava a les dones, només parlava d'elles en tant que filles, mares o esposes. Les dones, dins de l'ideari falangista que s'estava consolidant i en sintonia al feixisme o al nazisme, no eren *per ser*, sinó que eren en relació a l'home, fet que reforçava la família tradicional. Com es pot veure en el següent discurs de José Antonio, aquest era el pensament de la FE respecte les dones que es va anar articulant durant la Segona República:

*“Pensad en la blasfemia estimulada casi como virtud cívica; en la idea de la patria arrancada del alma del pueblo; en el sentimiento de familia, extirpado como perjuicio burgués; en el pudor, hecho objeto de befa... Pensad en que vuestrashijas, en la escuela materialista que el Estado rojo implementará, oirían recomendar el amor libre”*⁴³.

Només una vegada José Antonio parlà en els seus discursos sobre les dones falangistes. Serà sobre aquesta única intervenció que la germana del líder construirà la seva doctrina, citant innumerables vegades les seves paraules. En aquell discurs, l'any 1935, José Antonio afirmà que no eren feministes, perquè,

⁴⁰ Kathleen Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español: la sección femenina de la Falange: 1934-1959* (Madrid: Alianza, 2003), 128.

⁴¹ Són paraules de la historiadora Giuliana Di Febo que es refereixen al llibre de José Pemartín *Qué es «lo nuevo»* escrit el 1940. Febo, «“Nuevo Estado”, nacionalcatolicismo y género», 25.

⁴² Fragment d'un discurs de José Antonio Primo de Rivera en un míting a Badajoz, el 1935. Extret de: Cenarro Lagunas, «Dona i Falange», 104.

⁴³ Discurs de José Antonio, citat a Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 37.

*“No entendemos que la manera de respetar a la mujer consista en sustraerla de su magnífico destino y entregarla a funciones varoniles. [...] El hombre [...] es torrencialmente egoísta, en cambio, la mujer casi siempre acepta una vida de sumisión, de servicio, de ofrenda abnegada a una tarea”.*⁴⁴

Tampoc Franco, un cop situat al capdavant dels nacionals, s'adreçà a les dones en gaires ocasions. Davant d'aquest buit, les dones falangistes es van veure amb la necessitat de dotar-se de formulacions ideològiques pròpies. Aquesta no era una tasca fàcil, i estava plena de contradiccions. Havien de crear un ideari que incentivés la “reconquesta de la llar” i el retorn del patriarcat més estricte però que justificués la seva militància política. Havien de propugnar la mobilització de les dones en favor dels valors nacionalsindicalistes i de la “revolució social” de José Antonio, sense que se les equiparés amb les dones feministes d'esquerreres de la Segona República. També necessitaven recuperar antics valors i concepcions tradicionals sobre el rol femení, però aportant la modernitat feixista, que havia de crear la “mujer nueva” per al “Nuevo Estado”. Alhora, calia assegurar-se la conformitat de l'Església assumint el pensament catòlic i la moralitat catòlica respecte les dones.

Per a l'elaboració d'aquest cos discursiu, Pilar Primo de Rivera es basà en els valors falangistes, convertint-se en una ferma defensora de la doctrina joseantoniana un cop el seu germà morí a principis de la Guerra Civil. D'aquesta manera, assumia la causa nacionalista i es comprometia transmetre-la a la població femenina. Alhora, feia seus els compromisos falangistes de sacrifici i dedicació total a la causa nacionalista, com a deures patriòtics inalienables.

Per complementar el seu discurs, visità amb altres dones de la SF Alemanya i Itàlia, on van conèixer de primera mà les polítiques de gènere d'ambdós feixismes. A més, i com afirma Giuliana Di Febo, el catolicisme prenia important rellevància en el pensament de Pilar, i ella el convertirà en un dels elements principals en l'articulació del discurs femení falangista. Com destaca la historiadora, “la compatibilidad entre falangismo y catolicismo encuentra su mejor portavoz en Pilar Primo de Rivera, que reinterpreta en clave nacionalcatólica el pensamiento de su hermano José Antonio”⁴⁵.

Pilar Primo de Rivera no va voler entrar mai en conflicte amb l'Església, i intentà mostrar-se com a clara defensora dels valors catòlics. Per aquesta raó, els comandaments de la SF s'envoltaren sovint de figures religioses que les assessoraven en el desenvolupament de les seves polítiques. El pes del catolicisme es veurà enormement reflectit tant en els discursos com en els programes formatius de la SF. El missatge de la seva dirigent pretenia fer inseparables la identitat falangista de la religió, assumint per les dones la comesa nacional de recristianitzar Espanya.

Tot i així, i com afirma Kathleen Richmond, existiren diversos enfrontaments entre la SF i alguns sectors catòlics. Per una banda, el dinamisme de les falangistes —que es mostrava en les desfilades de les afiliades o en altres activitat públiques— no era ben considerat per alguns sectors catòlics, que veien com les virtuts catòliques de modèstia i refinament s'afeblien. De fet, la SF proposava un model religiós actiu, alhora que considerava a algunes organitzacions confessionals, com Acció Catòlica, massa poc compromeses amb la causa nacionalista⁴⁶.

⁴⁴Ibid., 33.

⁴⁵Giuliana Di Febo, «La cuna, la cruz y la bandera», a Isabel Morant (coord.), *Historia de las mujeres en España y América Latina* (Madrid: Cátedra, 2005), 229.

⁴⁶Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 119-20.

I és que, tot i el component tradicional i els valors cristians, la SF va aconseguir bastir un discurs en certa manera innovador, amb tocs de modernitat. La centralitat de la identitat femenina seguia sent la maternitat, considerada com la principal contribució femenina a la nació, dotant-la d'una nova dimensió. Assumint la missió procreadora, la Secció Femenina intentarà recuperar el model burgès de l'“àngel de la llar”. Era un fet que la vinculació entre la dona i la maternitat havia sigut una constant en la cosmovisió tradicional, però ara el feixisme portava aquesta relació dona-mare a l'extrem. Com indica Cenarro, “la maternidad real o simbólica, experiencia femenina por antonomasia, aparecía dotada de un significado nuevo, pues en su nombre las mujeres hacían una contribución específica al resurgir glorioso del Estado”⁴⁷.

També la Itàlia feixista i l'Alemanya nazi havien fet de la maternitat la condició nacional de les dones. El franquisme assimilava aquesta doctrina i la SF s'encarregava de difondre-la a les dones, com es pot veure en el següent fragment d'un article publicat a la revista “Y” de la SF el 1938:

*“En el Estado, la mujer madre ha de ser la ciudadana más importante. Éstas fueron las palabras que publicó Hitler en su programa fundamental y [...] sabemos la importancia que para nuestro país tiene en los momentos actual es conseguir una gran cantidad de hijos sanos, procedentes de madres fuertes”*⁴⁸.

Per tal que la dona desenvolupés la missió atorgada pel nou estat nacional, havia de dedicar-se de forma completa a la llar. Havia de tenir fills i els havia d'educar segons els valors nacionalcatòlics. Tot i que moltes historiadores han afirmat la voluntat i perseverança de les falangistes per retornar la dona a l'àmbit domèstic, Kathleen Richmond destaca que la concepció del treball femení remunerat creava contradiccions importants dins la SF.

La necessitat d'algunes dones d'ajudar econòmicament a la llar en les famílies més necessitades o la voluntat de treballar d'altres van fer necessari que la SF adaptés les seves tesis, acceptant el treball extradomèstic. A les seves revistes es veien reportatges sobre quines feines podien desenvolupar les dones i quines no, o sobre com compaginar la jornada laboral i la domèstica. La SF es trobava, per tant, amb la necessitat de reconèixer el treball remunerat femení, i s'esforçava per reduir al màxim les seves “nocives” conseqüències en el si de la família. Això feia també que la SF hagués de “encontrar un camino para separar el trabajo de las connotaciones de independencia femenina y alejamiento del ámbito doméstico”⁴⁹.

Per acabar configurant tot el cos doctrinal, l'organització va haver de dotar-se d'un ordre simbòlic i d'un estil propi. La SF va crear el que Richmond ha anomenat un “temps mític”, que vinculava el falangisme amb esdeveniments històrics o personatges d'un passat medieval i del Segle d'Or⁵⁰. Di Febo relaciona aquest fet amb el que Hobsbawm anomenà “tradició inventada”⁵¹. Totes dues coincideixen en afirmar que la vinculació d'aquest passat històric amb els valors i models falangistes aconseguia dotar de legitimitat històrica el seu discurs. Aquest

⁴⁷ Ángela Cenarro Lagunas, «Pronatalisme, reeducació i disciplina: els projectes mèdics i pedagògics a Auxilio Social (1937-1940)», *Recerques: història, economia, cultura* 0, núm. 50 (2005): 91.

⁴⁸ Dr. Luque, “Futuras madres”, a *Revista “Y”* (febrer de 1938). Extret de: Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 65.

⁴⁹ *Ibid.*, 57.

⁵⁰ *Ibid.*, 83.

⁵¹ Febo, «La cuna, la cruz y la bandera», 218.

recurs no va ser únic de la SF, sinó que va esdevenir un tret característic del nacionalcatolicisme i va ser molt present en la propaganda del règim.

Cal destacar, en aquest procés, la recuperació i reinterpretació de les figures de Santa Teresa de Jesús, declarada patrona de la SF, i de la reina Isabel de Castella. Totes dues eren presentades com a models femenins. Mentre la primera representava el catolicisme, l'altra demostrava un gran compromís nacional. Com a fets històrics memorables, es reivindicava l'expulsió del jueus, la reconquesta i la conquesta d'Amèrica. Tots tres esdeveniments recordaven a un passat imperial, i donava la idea de la "gran España" a la que el falangisme aspirava. La Secció Femenina es dotà també d'uns costums propis: les cerimònies realitzades per les falangistes van anar acumulant rituals diferenciats de la branca masculina, que incloïen sistemes de reconeixement propis.

Tot i aquesta identitat pròpia, la SF assumirà sempre la seva situació de subordinació orgànica a la branca masculina, confirmant-ho en el seu discurs. Convençudes que la seva tasca no era la de fer política ni la d'opinar sobre els afers estatals, les dones de la Falange només acabarien parlant sobre la missió, les funcions i els valors femenins. Així ho exemplificava la mateixa Secció Femenina en el seu III Congrés Nacional:

*"Las Secciones Femeninas respecto a sus Jefes tienen que tener una actitud de obediencia y subordinación absoluta. Como es siempre el papel de la mujer en la vida, de sumisión al hombre"*⁵²

Teresa Gallego, en el seu llibre pioner sobre la Secció Femenina, plantejà la tesi que tota l'acció i el pensament de la SF s'articularà al voltant d'una idea central: la submissió⁵³. La defensa d'aquesta idea portava a les falangistes a assumir la jerarquia i la obediència a la branca masculina. No es buscaven raons lògiques a aquesta submissió, sinó que s'explicava a partir d'aspectes irracionals —com la Pàtria, el destí nacional o l'obra de Déu—.

Gallego destaca que la defensa de la submissió no és única del franquisme, sinó que també la concepció tradicional de la societat espanyola reforçava aquesta idea. Tot i així, i com ella afirma, "en él [en el franquisme] se agrava en mayor medida que en ningún otro sistema. Porque en el fascismo encuentra el patriarcado su más alta expresión, al ser inseparable del autoritarismo"⁵⁴.

En definitiva, el discurs amb el que la Falange interpellava les dones tenia com a objectiu implementar la divisió d'esferes pròpia del patriarcat burgès, que defensava la dona com a mare. La SF va haver de construir de nou la seva doctrina, davant la manca de formulacions adreçades a les dones per part de la branca masculina. Aquesta construcció ideològica, plena de contradiccions, es basà en els valors falangistes i en la pròpia concepció de gènere tradicional, atorgant un gran pes al valors catòlics. Van aportar-hi, però, una modernitat que omplia de dinamisme i activitat l'acció de les falangistes, creant una dicotomia modern-antimodern pròpia dels règims feixistes. A més, es van dotar de tot un ideari simbòlic que buscava legitimar el discurs falangista de submissió femenina rescatant i reinterpretant esdeveniments i personatges "gloriosos" d'un passat històric mitificat.

⁵² Fragment d'un discurs de Pilar Primo de Rivera al V Consell Nacional de la SF. Extret de: Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 142.

⁵³ Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 183-95.

⁵⁴ *Ibid.*, 188.

Malgrat les innovacions que plantejava el discurs falangista, les formulacions autoritàries de la SF propugnaven un model clarament dualista, en el que s'atribuïen actituds i qualitats diferents segons el sexe, amb una clara submissió femenina. La doctrina de Pilar Primo de Rivera legitimava l'opressió femenina i buscava incentivar actituds pròpies a les dones per consolidar aquest ordre agressivament patriarcal.

6. Una missió en el Nou Estat: enquadrar i adoctrinar

Un cop acabada la guerra, Franco havia d'iniciar la construcció del *Nuevo Estado*, i ho va fer seguint part dels models dictats per José Antonio Primo de Rivera, i buscant paral·lelismes constants amb Alemanya i Itàlia. Com senyala Kathleen Richmond, “Franco no tuvo nunca seriamente en cuenta los aspectos más radicales de la revolución social joseantoniana, pero sus planes políticos se transmitieron mediante métodos de propaganda fascista”⁵⁵.

Tot i que s'abandonaven els caràcters més radicals del falangisme, el règim es va construir sobre uns valors de caire feixista amb un fort protagonisme de la doctrina de l'Església Catòlica. Des d'un punt de vista de gènere, el franquisme tenia la voluntat d'eradicar tots els canvis legislatius anticlericals i en favor de les dones que s'havien dut a terme durant la República. Susanna Tavera anomenà aquest fet com una “contrarevolució de gènere”⁵⁶.

El discurs nacionalsindicalista, la importància del catolicisme i la centralitat de la família serien els pilars sobre els que s'assentaria el nou règim. Un cop acabada la guerra, els franquistes es disposaven a construir la seva pàtria, dissenyada a mida dels guanyadors de la guerra. La dictadura entenia l'estat com una comunitat nacional, i tots els espanyols —a partir de valors com el deure, la disciplina i el sacrifici— havien de contribuir al ressorgiment nacional. La via per la consolidació d'aquest projecte era la nacionalització: totes les estructures de l'estat es posaven al servei de la pàtria.

Com havia passat de manera similar al corporativisme italià i alemany, el nou estat pretendria regular totes les relacions socials i les establiria en funció dels objectius marcats pel govern. D'aquesta manera es produiria la nacionalització de les relacions socials, des de les relacions laborals —que es regularien a partir del Sindicat Vertical— fins a les relacions familiars. És en aquest sentit que Genevois declara que el projecte franquista va portar a les dones “de la liberación a la nacionalización”⁵⁷.

El Fuero del Trabajo de 1938, la primera de les lleis fonamentals del Franquisme, definiria la família “como célula primaria natural y fundamento de la sociedad y al mismo tiempo como institución moral dotada de derecho inalienable y superior a toda ley positiva”⁵⁸. Era, per tant, la base sobre la que se sustentava la nació, garant de la moralitat cristiana i dels valors tradicionals. És en aquest sentit que es donava tanta importància simbòlica a la llar, com a espai en el que neixen i es conservaven els valors patriòtics.

Dins del nucli familiar, la dona era qui articulava les relacions: era la filla, la mare, l'esposa o la germana; però sota l'autoritat de l'home. S'establia que la dona havia de participar en la vida

⁵⁵ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 23.

⁵⁶ Susanna Tavera García, «Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60», a Isabel Morant (coord.), *Historia de las mujeres en España y América Latina* (Madrid: Cátedra, 2005), 239-66.

⁵⁷ Bussy Genevois, «Mujeres de España», 204.

⁵⁸ Febo, «La cuna, la cruz y la bandera», 219.

nacional a partir de la família, de l'espai domèstic. Per a tal comesa, també el Fuero del Trabajo reconeixia que “el Estado [...] regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y la fábrica”⁵⁹, ja que “las mujeres pertenecían natural y normativamente a un mundo familiar regido por hombres”⁶⁰.

A partir d'aquesta primera llei, tota la legislació franquista de la postguerra contribuïa a la clausura de les dones a la vida privada de la llar. S'establiren mesures compensatòries a les famílies nombroses o en les que la mare no treballés, i es prohibí que les dones exercissin feines de prestigi, vetant-los els dret de ser advocades de l'Estat, jutges, fiscals o magistrades, entre d'altres. També es tornà a imposar el Codi Civil de 1889, en el que es tipificaven delictes com l'adulteri femení o l'abandonament de la llar per part de la dona.

Franco, però, no només es dotà de la legislació per aplicar la seva política envers les dones, sinó que utilitzà les mateixes dones per consolidar l'opressió femenina a partir de l'enquadrament de les dones a la Secció Femenina. Així ho anunciava ja el 1976 Geraldine Scanlon al dir que “con el fin de asegurar que la realidad social estuviera en armonía con el concepto de mujer inherente a la ley, se confió la tarea de formar a las mujeres de España a la Sección Femenina”⁶¹. Com hem vist, la Secció Femenina, amb Pilar Primo de Rivera, assumí de forma completa la concepció nacionalcatòlica sobre les dones, i s'esforçà per inculcar-la a totes les espanyoles, com es pot veure en les seves paraules:

*“Pero nuestra misión en esta tarea es misión de ayuda, no es misión directora, porque ésa sólo corresponde a los hombres. Lo que tenemos nosotras que hacer es preparar a todas las camaradas para que cuando tengan una casa y cuando tengan unos hijos sepan inculcarles en su espíritu de niños de este modo de ser de la Falange, sepan enseñarles después el Padre nuestro, lo que José Antonio nos enseñó a nosotras, y les hagan sentir esta misma fe que sintieron nuestros caídos al entregar alegremente la vida por la Patria”*⁶².

Franco, un cop acabada la guerra i com a “*Caudillo de España*”, agraí a les falangistes les tasques desenvolupades durant la guerra, reconeixent el seu paper en la victòria. A més, encomanà a la SF la missió de formar políticament i social totes les dones espanyoles⁶³. Aquesta formació consistia en l'adoctrinament de les masses femenines, amb l'objectiu que desenvolupessin allò que l'estat esperava d'elles i intentant perpetuar uns rols de gènere estereotipats i molt marcats pel poder.

Des dels règims feixistes es considerava que l'educació era l'arma essencial per transmetre els valors i les consignes del Moviment, i el Franquisme també entengué la potencialitat de l'ensenyament en la tasca d'adoctrinament de la societat. Tot i que gran part de l'educació quedà sota les mans de l'Església —fet diferencial amb el feixisme italià o el nazisme—, la Secció Femenina va obtenir parcel·les de poder que li permeteren desenvolupar una tasca d'enquadrament femení que resultà vital per la consolidació del règim.

Teresa Gallego, en el seu estudi publicat el 1983, va descriure detalladament totes les activitats formatives que la Secció Femenina va desenvolupar al llarg de tot el territori entre 1934 i 1945.

⁵⁹ *Ibíd.*, 220.

⁶⁰ Tavera García, «Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60», 245.

⁶¹ Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 322.

⁶² III Congrés de la Secció Femenina, 5-14 gener de 1939. Citat per: Tavera García, «Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60», 256.

⁶³ Cenarro Lagunas, «Dona i Falange», 94.

La SF, amb una organització vertical i estrictament jeràrquica, es va encarregar de la realització de cursos per afiliades arreu del territori, en els que es tractaven matèries molt diverses: religió, moral, pensament nacionalsindicalista, puericultura, llar i fins i tot educació física, música i cant. Ja des de finals de la guerra, la SF es dedicà a la formació de les que després haurien de ser les dirigents i formadores de l'organització. També va establir les “Escuelas de Hogar” dirigides a totes les dones amb la voluntat d'ensenyar-les a ser bones mares i esposes.

A partir de 1939, a més, les falangistes van aconseguir que aquestes “Escuelas de Hogar” es convertissin en obligatòries en tots els centres femenins de primera i segona ensenyança⁶⁴. Aquest fet suposava una conquesta d'alt valor per la SF, que guanyava terreny enfront l'Església i li permetia formar a totes les nenes i noies d'Espanya, i no només a les afiliades. La presència de les falangistes a les escoles creà tensions entre la SF i l'Església. Sovint, des dels sectors religiosos es criticaven els ensenyaments de les falangistes, que no consideraven oportuns —les classes d'educació física reberen moltes crítiques, tot i que també es veien amb distància les classes de Nacionalsindicalisme, ja que consideraven que no era oportú que les noies rebessin formació política.

En aquestes classes, les tasques domèstiques adquiriren una dimensió professional: entenien aquestes tasques com una ciència, amb la que calia formar les joves per preparar-les com a futures “creadores de llars”. Es rescataven les antigues normes burgeses de la “perfecte casada”, i s'inculcaven a les joves de forma doctrinària. Aquestes ensenyances pretenien establir un patró de conducta, sobre els principis de “la Patria como «unidad de destino», la religión católica «como moral» y la puericultura «como deber»”⁶⁵ amb un fort caràcter dogmàtic. La SF també va elaborar molts manuals de bones conductes i de les diferents matèries que impartien les falangistes a les escoles, amb consignes clares de com havien de pensar i actuar. Tota la vida privada quedava reglamentada, com no podia ser d'una altra manera en un règim totalitari.

El 1945 i després reiterades demandes, la SF controlà la branca femenina del Front de Joventuts. Finalment, Pilar Primo de Rivera aconseguia el monopoli de la mobilització i formació femenina. El seu suport a Franco, tot i les inicials reticències a la Unificació de 1937, li atorgaren un lloc privilegiat en el nou entramat estatal i feren de la seva organització una de les institucions més importants del règim.

Per tal que la doctrina falangista arribés a totes els parts del territori, la Secció Femenina va desenvolupar una gran tasca a les zones rurals, a partir del que anomenà *Hermandades de la Ciudad y el Campo*⁶⁶. El Franquisme donava gran importància al camp, espai que havia de proveir d'aliments a tot l'estat degut a l'autarquia. En aquest sentit, es necessitava que les dones participessin també de les tasques agrícoles per incrementar les taxes de producció.

La Secció Femenina, conscients de la necessitat d'augmentar els ingressos a les famílies camperoles, va constituir les Granges Escoles. En aquestes, es divulgaven coneixements agrícoles i s'assessorava a les famílies camperoles. També es formava a les dones per desenvolupar feines artesanals. Posaven a la seva disposició les matèries primàries necessàries i un mercat on vendre els productes.

⁶⁴ Una de les primeres mesures que realitzà el govern nacionalista després del cop d'estat va ser un Decret el setembre de 1936 amb el que se suprimí la coeducació, a les escoles primàries i als instituts de grau superior. També s'establiren programes formatius diferenciats segons el sexe.

⁶⁵ Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 84.

⁶⁶ Teresa Gallego descriu de forma detallada tota l'activitat de la Secció Femenina a les zones rurals. Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 113-31.

Més enllà de la voluntat d'adoctrinar i difondre la ideologia del règim, darrere els programes formatius de la SF hi havia altres objectius. Calia pal·liar les males condicions econòmiques i el malestar social provocats per la postguerra i l'autarquia econòmica. En aquest sentit s'introduïren consignes d'estalvi en els cursos sobre economia domèstica, així com propostes de reutilització de productes bàsics, davant la precària situació econòmica de les famílies i l'escassetat de béns de consum. Va ser al camp on la Secció Femenina reforçà aquestes consignes, intentant millorar el nivell de vida de les dones camperoles a partir d'un cos de divulgadores sanitario-rurals que treballava de forma voluntària als pobles més necessitats. Com Richmond destaca, totes aquestes iniciatives rurals incentivades per la SF "tenían como intención resguardar a las familias de las perores consecuencias de la política agraria del franquismo"⁶⁷.

El principal objectiu, però, era aconseguir un augment demogràfic. L'alta mortalitat infantil preocupava al règim, i les classes de puericultura havien d'ajudar a les dones a reduir les infeccions provocades per la manca d'higiene. A més, la tasca de la SF a les zones rurals també intentava evitar la migració de les famílies a la ciutat, mantenint l'ideal de societat rural falangista. Es considerava la ciutat com un producte burgès, que havia provocat la desnaturalització de la societat espanyola tradicional.

A tots aquest programes formatius de la SF calia sumar-hi la tasca cultural i propagandística que desenvolupà. Per una banda, als pobles s'intentaven recuperar festes i tradicions populars, i s'ensenyaven cançons i balls típics als nens. Aquestes activitats folklòriques pretenien despertar el sentiment patriòtic alhora que generaven acceptació per part del poble a la presència i l'acció de les falangistes. La SF també organitzà manifestacions culturals i folklòriques a l'exterior del país, a través del Servei Exterior. Les delegacions culturals a altres països significaven una constant propaganda del règim a nivell internacional, en un moment on es vivia un context diplomàtic força hostil.

Veiem com en la construcció d'aquest nou estat, la Secció Femenina jugaria un paper clau, sense el qual no es podria entendre ni l'acceptació —que no suport— social al règim ni l'arrelament dels models de gènere propugnats pel nou poder. De fet, la SF es constituí com la transmissora dels valors morals i polítics del règim, que inculcava a la població femenina a partir dels seus programes formatius. Alhora, l'activitat de les falangistes responia també a una voluntat de pal·liar les males condicions de vida produïdes principalment per l'autarquia, intentant evitar possibles actituds crítiques amb el règim.

Cal remarcar, però, que tota aquesta activitat "simpàtica" que es realitzà des de la SF era només una de les cares de la moneda. L'altra cara fou una contundent política repressiva, que s'inicià els primers mesos de la guerra però que no s'aturà en tota la dictadura. L'exili, la presó, els afusellaments i la persecució política formaren part del dia a dia de l'Espanya de la postguerra.

7. La cara amable de la SF: política assistencial i (control) social

La dictadura franquista, com ja s'ha dit, no es pot entendre sense el període bèl·lic que la precedí. Va ser durant la guerra que es van anar configurant les diferents estructures del futur règim, i la brutalitat de la guerra va aconseguir una desmoralització de l'enemic i, amb aquesta,

⁶⁷ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 158-59.

l'acceptació passiva de la dictadura. En tot aquest context, una institució lligada a la Falange i dirigida per una dona va resultar imprescindible per l'establiment del nou poder: l'Auxili Social.

Al llarg de l'octubre de 1936, quan la guerra ja durava quatre mesos i es preveia llarga, Mercedes Sanz Bachiller, llavors cap provincial de la SF a Valladolid, i Javier Martínez de Bedoya, un falangista que havia viscut temps a Alemanya i s'havia familiaritzat amb el règim nazi, organitzaren un programa d'ajuda i auxili als sectors més necessitats. Sota el nom de "Auxilio de Invierno" van obrir el primer menjador per a nens el 30 d'octubre a Valladolid. El projecte havia estat formulat a imatge del *Winterhilfe* nazi, un servei que assistia als més necessitats durant els mesos freds de l'hivern.

La fundació d'aquesta institució naixia d'un anàlisi sobre les estructures benèfiques existents. Per una banda, la beneficència pública no era capaç de respondre a la precària situació produïda per la guerra, i de fet, ni des de les jerarquies militars ni des del partit falangista s'havia previst la creació d'una estructura assistencial eficient⁶⁸.

Sanz Bachiller i Bedoya van configurar de nou aquest servei, com una empresa clarament feixista. Afirmava Ángela Cenarro que "su actuación se presentaba revestida por los principios ideológicos del discurso falangista, y falangistas eran también sus principales inspiradores e impulsores"⁶⁹. El seu plantejament pretenia divergir de forma clara de les antigues formes assistencials liberals, envoltant el projecte d'un discurs revolucionari de "justícia social", i entenent-lo com un projecte nacional que prenia formes totalitàries. A més, la vinculació amb l'Església, així com la presència d'un discurs catòlic recarregat en totes les activitats d'Auxili Social, havia de servir a l'organització per distanciar-se de la beneficència marxista que s'estava desenvolupant a la zona republicana, que "buscaba hacer un pueblo «con pan pero sin Dios»"⁷⁰. El discurs anticomunista era aglutinador a la zona nacional, i servia per legitimar l'alçament militar i la conseqüent guerra civil.

Per tant, el plantejament de l'Auxili d'Hivern anava molt més enllà de la construcció d'un menjador per a nens a una única ciutat, i el que pretenien era crear una xarxa assistencial sòlida al llarg de la zona nacional. D'acord amb les seves pretensions, el projecte s'expandí, i sota la direcció de Sanz Bachiller es van obrir menjadors a les grans ciutats espanyoles, proveïts per les "Cocinas de Hermandad", també gestionades per la val·lisoletana.

Teresa Gallego ja apuntava el 1983 que Mercedes Sanz "no lo había previsto como trabajo femenino de carácter benéfico, sino como una gran organización capaz de encargarse de la asistencia social del nuevo estado"⁷¹. I així va ser. En una conjuntura on sorgiren múltiples iniciatives assistencials que pretenien millorar les condicions de vida de la rereguarda, Auxili d'Hivern va aconseguir —a partir de contactes i de la insistència dels seus fundadors— múltiples privilegis. Des del finançament, que quedà en mans del govern, fins els espais que ocupaven en l'avançament de l'Exèrcit, sent dels primers a entrar a les zones acabades de conquerir. Hi arribaven amb camions plens de menjar, que eren ben rebuts per una població local afamada després de setmanes —potser mesos— de setge i manca de productes bàsics. L'arribada a

⁶⁸ Mónica Orduña Prada, «La propaganda y la obra social del primer franquismo: auxilio social», a José Miguel Delgado (coord.), *Propaganda y medios de comunicación en el primer franquismo (1936-1959)* (Universidad de La Rioja, 2006), 116.

⁶⁹ Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 56.

⁷⁰ *Ibid.*, 58.

⁷¹ Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 60.

aquests territoris recent ocupats es va fer a partir del que s'anomenà “Auxilio a Poblaciones Liberadas”, organisme en el que es planificava amb consciència com arribaria i es distribuïria l'ajuda. Acte seguit s'iniciaven les tasques per a la fundació dels menjadors i altres espais assistencials.

Amb la Unificació de 1937 el projecte quedà vinculat a la Secció Femenina de la Falange Espanyola, fet que indicava el lloc que li estava reservat en la configuració del nou estat. El maig d'aquell any naixia la Delegació Nacional d'Auxili Social —evolució de l'Auxili d'Hivern—, de la que Sanz Bachiller en seria delegada nacional i Bedoya secretari. Aconseguien, a partir de la creació de la Delegació i amb el suport de les autoritats falangistes locals, el monopoli de totes les activitats benèfiques que havien anat naixent des del cop d'estat. La política assistencial quedava centralitzada al més estil totalitari.

Auxili Social va assegurar-se de tenir presència a totes les zones del territori, i de vital importància eren aquelles que havien restat fidels a la República durant més temps, on segurament la població seria més reticent al nou poder nacional. Va ser així com Auxili Social, més enllà de presentar una ajuda beneficoassistencial que ajudà a pal·liar la carestia causada pel conflicte bèl·lic, va resultar ser una arma propagandística vital per fer efectiva la “conquesta de l'Estat”. Richmond destaca que la presència de dones atenent als desvalguts per la guerra a les províncies recentment conquerides representaven un “enorme capital polític” pel règim⁷², i Cenarro afegeix que “nunca antes la asistencia a los necesitados se había utilizado con esos fines de una manera tan clara”⁷³.

El fet d'entendre el programa assistencial com un projecte nacional —i nacionalitzador—, feia que anés de la mà d'una ideologització de les masses. Auxili Social va acabar sent el primer contacte entre la població recent conquerida i el nou règim polític, i la política assistencial del projecte era imprescindible per aconseguir noves adhesions a la causa franquista. Així és com Ángela Cenarro afirma que “la propaganda [...] fue consustancial a la naturaleza de Auxilio Social [...] y estuvo, como no podía ser de otra manera, concienzudamente planificada «desde arriba»”⁷⁴.

Pel funcionament d'Auxili Social es realitzaven campanyes propagandístiques que pretenien apel·lar als ciutadans de la rereguarda perquè hi participessin voluntàriament o ajudessin al seu finançament, alhora que el mateix projecte esdevenia un instrument propagandístic vital. Mónica Orduña, en el seu estudi sobre Auxili Social a la Rioja, apuntava que la propaganda era diversa (reportatges fotogràfics, cartells, anuncis a la ràdio i a la premsa local, espectacles i exhibicions públiques o fins i tot escenes cinematogràfiques)⁷⁵, mostrant la cara amable d'un règim que s'estava imposant de forma autoritària i repressiva sobre les noves localitats conquerides.

Encara que Auxili Social no fos mai un espai exclusivament femení, les tasques que s'hi desenvolupaven s'associaven tradicionalment a les dones, com una extensió de els seves obligacions a la llar. Moltes joves, mogudes per l'entusiasme dels primers mesos de la guerra i apel·lades per la propaganda nacionalista, s'oferiren com a voluntàries per realitzar feines complementàries i assistencials. Més enllà de la realització d'aquestes tasques, l'organització

⁷² Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 44.

⁷³ Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 20.

⁷⁴ *Ibíd.*, 22.

⁷⁵ Orduña Prada, «La propaganda y la obra social del primer franquismo», 123-24.

assistencial es configurà com una oportunitat per aquelles dones que volguessin desenvolupar-se professionalment, essent un lloc en el que podien exercir càrrecs i viure experiències vetades⁷⁶. Al ser un espai mixta, les relacions que s’hi establiren —amb l’ excepció de Mercedes Sanz i alguna altra dona propera a la líder— es jerarquitzaren en funció del gènere, un fet que, a més, s’evidencià a mesura que s’avançava i es passava de la improvisació de la guerra a la regularització i normativització⁷⁷.

Tot i el treball voluntari de moltes dones, la continuïtat de la guerra i la manca de recursos humans per fer front a totes les activitats d’Auxili Social portà a Jesús de Ercilla, metge assessor de la institució, a plantejar un tipus de servei nacional, equiparable al servei militar masculí, per les dones. Les seves propostes, que Sanz Bachiller va abraçar amb entusiasme, es van materialitzar en el Servei Social a partir del Decret 378 d’octubre de 1937.

Aquest decret establia que totes les dones solteres d’entre 17 i 35 anys havien de realitzar sis mesos de treballs no remunerats a les institucions d’Auxili Social. Sota un discurs de sacrifici per la nació i aportació femenina a l’esdevenir patriòtic, el que aquest decret establia era treball forçós i gratuït, resultant ser una clara explotació laboral femenina. En la forma final, els mesos de treball es reduïen a tres, mentre els tres restants es dedicaven a la formació, amb la voluntat «adoctrinadora en el terreno de la enseñanza materna, iniciación al hogar e higiene social»⁷⁸. Tot i que el treball assistencial s’havia de realitzar a través d’Auxili Social, la formació de les noies seria impartida per una professora de la Secció Femenina.

Pilar Primo de Rivera de seguida se sentí atreta pel control del Servei Social. Havia vist que era l’eina indispensable per l’adoctrinament i l’enquadrament de les dones, i la millor via per integrar-les a la causa nacionalista. El desembre de 1939, Franco, que simpatitzava més amb el model femení propugnat per Primo de Rivera que el de Sanz Bachiller, va ordenar que el Servei Social es traspassés completament a la Secció Femenina. Amb aquesta ordre també canviava la naturalesa del mateix, ja que Pilar Primo de Rivera veia en el Servei una oportunitat d’adoctrinament més que no pas una font de treball assistencial gratuït. L’educació pel matrimoni i la maternitat passava a ser la raó primordial del Servei Social postbèl·lic —adaptant el Servei Social a tot el programa formatiu de la SF—, tot i que es mantenia el treball a alguna institució assistencial del règim o l’Església.

El Servei Social, vigent fins 1978, afectà una gran quantitat de dones al llarg de tota la dictadura. Richmond considera que va ser “el ejemplo de mayor alcance de la intervención de la SF en la vida de las mujeres”⁷⁹, i així era vist pel règim. Les paraules del cap del servei central del Servei Social mostren com era de valuós aquest projecte:

«siendo un Servicio en el que hemos de tener una relación directa y continuada con personas que no son falangistas, tendréis en el Servicio Social, si lo sabéis hacer, la más poderosa arma de captación que podáis usar y lograréis desarrollar una propaganda, la más eficaz que se pueda hacer en la Falange»⁸⁰.

⁷⁶ Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 78.

⁷⁷ *Ibíd.*, 88.

⁷⁸ Circular 37 “Primeras instrucciones sobre el Servicio Social”, Valladolid, 20 d’octubre de 1937. Extret de: *Ibíd.*, 83.

⁷⁹ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 48.

⁸⁰ Discurs del cap del servei central del Servei Social al V Consell Nacional de la Secció Femenina. Extret de: Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 93-94.

A partir de diferents decrets es regulava la participació femenina en el Servei Social, i la seva realització era indispensable per poder exercir diferents professions liberals o en l'administració pública, així com per obtenir el passaport o el carnet de conduir. També s'aprovaven mesures coercitives per tal d'assegurar que les dones l'exercissin. Totes aquestes regulacions són una mostra del fet que per moltes sones el Servei Social era vist com una imposició. La mateixa Pilar Primo de Rivera era conscient d'això quan afirmava que «el Servicio Social que [...] debería ser para las mujeres una alegre ocasión de servir a la Patria, es para la mayoría de ellas una horrible obligación que tienen que cumplir»⁸¹.

El Servei Social es va mantenir al llarg de la Dictadura, i també Auxili Social va seguir un cop es va acabar la guerra. El procés de professionalització i estatització de d'Auxili Social havia provocat també la masculinització de la institució, coordinada bàsicament per dones durant la guerra. Ara aquestes quedaven relegades dels càrrecs de poder, tot i que la plantilla dedicada a les tasques assistencials va continuar sent eminentment femenina.

Sanz Bachillet i Bedoya s'havien esforçat, mentre encara estaven al capdavant de la Delegació, per consolidar-la de forma permanent i assegurar així la seva permanència un cop acabés la guerra. Això requeria de consolidar un projecte amb capacitat de respondre a les necessitats estructurals, i no únicament a les conjunturals producte del conflicte bèl·lic⁸². La solució a aquesta qüestió va ser estructurar unes institucions que atendrien a la maternitat i a la infantesa, i que no es van planejar com a transitòries.

Al voltant d'aquesta empresa hi havia tot un debat que s'havia anat configurant arreu d'Europa des de l'últim quart del segle XIX. A l'Europa finisecular augmentà la preocupació sobre qüestions com el descens de la natalitat, la mortalitat infantil o la millora de la salut, iniciant intensos debats. Aquestes discussions anaven de la mà dels interessos imperialistes dels estats europeus, capficats en aconseguir un gran Exèrcit —un gran Exèrcit, en nombre, depenia també del nombre d'habitants— capaç d'accelerar la cursa colonial. Va ser en tot aquest context que es desenvolupà l'eugenèsia, que començà a plantejar-se temes com el control de la natalitat i la reproducció, la maternitat, la salut de les mares o la higiene social, que passaven a ser temes d'interès públic.

El xoc que suposà per Europa la Primera Guerra Mundial revifà aquests debats, que el feixisme s'encarregà de portar a l'extrem. El Franquisme no quedà al marge d'aquestes qüestions. El nou estat s'havia imposat esdevenir una potència imperial, i això havia de passar, segons les concepcions del moment, per un augment poblacional que permetés dotar a l'Exèrcit de nous efectius humans. D'aquesta manera, s'establí una política demogràfica que interpel·lava directament a les dones com a procreadores de la pàtria. Més enllà del discurs i l'adoctrinament de la Secció Femenina, que també obeïen a aquests paradigmes, el règim utilitzà l'Auxili Social per materialitzar aquesta política, que perdurà molt més enllà dels anys de la guerra. Les tesis eugenèsiques, com declara Cenarro en el seu estudi sobre Auxili Social, van constituir una de les principals senyes d'identitat de l'elit dirigent d'aquesta institució⁸³.

En un document intern d'Auxili Social s'especificava que «el último fin del Auxilio Social es el de una política demográfica: aumentar nuestra población y hacerla fuerte, física y

⁸¹ Discurs de Pilar Primo de Rivera al X Consejo Nacional de la SF, el 1946. Extret de: Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 328.

⁸² Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 41.

⁸³ *Ibid.*, 110.

moralmente»⁸⁴; mentre que un altre afirmava que «la sana Política Demográfica que al nuevo Estado compete [...] es propaganda [sic] constantemente en los postulados programáticos de nuestras máximas Jerarquías, para que con el logro de los 40 millones de españoles se haga ocupar a nuestra fecunda Patria el rango, que en el concierto de las naciones directoras de la política munidal, le corresponde por su historia y heroísmo»⁸⁵.

El programa encarregat de fer efectiva la política pronatalista del règim va ser l'ONSPMN (Obra Nacional Sindicalista de Protección a la Madre y al Niño)⁸⁶, vinculat a l'Auxili Social. El que resulta rellevant d'aquesta institució era que “per primera vegada [a Espanya] es dissenyava una política clarament dirigida al foment de la natalitat (la «polinatalidad», en deien ells) i no sols a la cura i la protecció de dones i infants”⁸⁷.

L'ONSPMN va comptar amb científics de renom —metges, pedagogs, psicòlegs...— que definien els programes eugènics, en els que el control de la maternitat es perfilava com la pedra angular. La maternitat es tractava amb criteris mèdics, i s'assumiren alguns plantejaments progressistes com la “maternitat conscient”, la puericultura o la “higiene social”. Es tractava d'inculcar el rol tradicional de la domesticitat en favor de la nació a partir de plantejaments moderns.

A partir d'aquestes tesis, s'impulsaren una gran magnitud de projectes, amb els que es volia assegurar que la nació comptés amb nens forts físicament, sans i amb una moralitat irreprotxable. Es crearen guardaries infantils, llars per nens orfes i abandonats, campaments de repòs per les mares, llars d'embarçades, centres de recollida de llet materna, cases per a mares, llars d'acollida... En tots aquests espais es realitzaven continus exàmens mèdics a les mares — amb els que es pretenia assegurar el bon estat de salut de la mare per millorar la “raça espanyola”—, a la vegada que es produïa un intents pla ideologitzador, extremadament moralista i amb un fort contingut catòlic.

Tot i que molts dels projectes programats per l'ONSPMN no van acabar materialitzant-se, el plantejament resulta força revelador: la medicina i la ciència es posaven al servei de la Nova Espanya, i el control del cos femení esdevenia una peça fonamental per aconseguir la missió imperial. A més, de cara enfora, tot es perfilava com una ajuda assistencial i benèfica, adquirint, un cop més, una dimensió propagandística evident.

No es pot obviar que tots aquests projectes es desenvolupaven en un context de precarietat extrema. L'exili, les morts, la depuració de funcionaris, els empresonaments... havien deixat moltes famílies sense ingressos, i la situació econòmica de la postguerra a la que s'hi sumava una agressiva autarquia destinada a consolidar l'economia de guerra —i no a satisfer les necessitats de la població—, van generar un panorama no gaire més encoratjador que la guerra. Van emergir noves formes de misèria i d'exclusió social, que afectaven sobretot a les zones que havien estat més temps sota el poder republicà. Aquesta situació feia que aquells sectors que

⁸⁴ *Normas y orientaciones para delegados provinciales*, s.l., Delegación Nacional de Auxilio Social, 1937, 52. Extret de: Cenarro Lagunas, «Pronatalisme, reeducació i disciplina», 58.

⁸⁵ *Labor realizada en los distintos centros de esta Sección desde su creación en Madrid hasta fin de diciembre de 1939*, Centros de Maternología y Puericultura Prenatal, Sección Protección a la Madre, ONSPMN, AGA, Cultura, capsa 558. Extret de: *Ibid.*, 61.

⁸⁶ De la mateixa manera que l'Aucili d'Hivern s'havia fet a imatge del *Winterhilfe* nazi, pel projecte de l'ONSPMN la referència va ser l'OMNI (*Opera Nazionali per la Maternità ed Intanzia*) de Mussolini. Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 69.

⁸⁷ Cenarro Lagunas, «Pronatalisme, reeducació i disciplina», 61.

s'havien mostrat contraris al règim ara creessin una forta dependència amb les estructures assistencials d'aquest.

De fet, els programes de l'ONSPMN prenen especial atenció a les mares pobres i als fills de mares treballadores, així com als nens orfes i abandonats, sectors que, en la seva majoria, havien format part del bàndol derrotat. La protecció i recursos que els oferien anaven de la mà de la reeducació de l'assistit, per tal d'aconseguir la seva "redempció". Ángela Cenarro entén que en l'Espanya de la postguerra es va produir un doble procés, orquestrat des del poder i amb la voluntat de construir un estat a mida dels guanyadors, que consistia en un primer procés d'exclusió —efectuat a partir de la repressió directa— al que seguia la integració⁸⁸. Aquesta integració, que no era més que la voluntat de reeducar l'enemic segons els nous valors nacionalcatòlics, es produí gràcies a les tasques assistencials i educatives que realitzaven majoritàriament les dones de la SF en el si de l'ONSMP o de les *Hermandades de la Ciudad y el Campo*.

L'agressiva política pronatalista del règim va suposar per les dones ateses la "fiscalització del seu entorn, el seu cos i la seva ment"⁸⁹. Tot aquest projecte anava acompanyat d'una planificada política de control social. Des d'Auxili Social es recollia informació diversa de les famílies i persones ateses, sota el pretext de saber-ne les necessitats. Es passaven qüestionaris sobre condicions de vida, implicació en el conflicte bèl·lic, religiositat, condició política... També les divulgadores realitzaven inspeccions inesperades a les cases, d'on se n'extreien més dades, resultant una clara intromissió de l'Estat a l'esfera privada. D'aquesta manera veiem com "el control efectivo de la sociedad sobre la que actuaba el Auxilio Social, a través de los informes y las inspecciones de los asistidos, quedó en manos de las mujeres"⁹⁰.

El procés evolutiu que va viure Auxili Social, una institució plantejada inicialment per pal·liar les conseqüències adverses de la guerra, ve fer que acabés sent un dels projectes més ambiciosos del nou règim. La professionalització de l'assistència, quan la institució va passar a ser totalment regulada per l'estat després de la guerra, va suposar el desplaçament de les dones dels càrrecs de poder, tot i que el treball assistencial va seguir desenvolupant-se majoritàriament per elles. De la mà de l'Auxili Social va néixer el Servei Social, un paral·lelisme del Servei Militar masculí amb el que règim buscava la integració de les dones a la vida nacional. A tres mesos d'adoctrinament, en el que el matrimoni i la maternitat es presentaven com els grans objectius femenins, seguien tres mesos de treball a institucions benèficoassistencials, que representaven una gran mà d'obra femenina gratuïta per l'estat.

Per últim, la instrumentalització que es va fer de l'assistència va permetre difondre una imatge benèvola del règim, que aprofitava el treball de tantes i tantes dones per mostrar la seva millor cara mentre la repressió indiscriminada seguia i s'allargava més enllà dels anys de guerra. A més d'aquesta valuosa propaganda, l'Auxili Social va permetre exercir un enorme control social sobre la població, principalment sobre les dones del bàndol perdedor. Va ser a partir de l'ONSPMN que el govern desplega aquest control, alhora que li permetia posar en pràctica la política pronatalista recolzada en les tesis eugenèsiques. Resultat d'això, i en el marc de la política assistencial, es produí un enorme control sobre el cos de la dona i sobre la maternitat,

⁸⁸ Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 148.

⁸⁹ Cenarro Lagunas, «Pronatalisme, reeducació i disciplina», 66.

⁹⁰ Cenarro Lagunas, *La sonrisa de Falange*, 87.

que s'havien convertit en una de les principals obsessions del règim i en un assumpte d'interès públic.

En definitiva, i com senyala Inmaculada Blasco, el règim franquista, tot i que recuperava els models tradicionals femenins, havia incorporat dos elements nous pel que fa les dones, no presents en l'Espanya de la Restauració. En primer lloc, l'estratègia reeducadora o correctiva destinada a les dones amb la finalitat que realitzessin els seus “deures socials ineludibles”. En segon lloc, la relació que es creà entre aquest estat autoritari i les dones, establert quan el nou règim cridà a la mobilització femenina per la construcció del Nou Estat: “su servicio [el de les dones] a la patria y a la religión había de desplegarse, no en el trabajo extredoméstico, ni en la participación política [...], sino en su destino de maternidad y socialización en la familia”⁹¹.

8. Cap a la creació d'una identitat pròpia: autonomia i autoritat

Moltes historiadores, en l'estudi de la Secció Femenina, han advertit de la contradicció que suposava per les militants de la SF —sobretot pels seus comandaments— el fet de desenvolupar activitats polítiques amb projecció pública alhora que propugnaven un discurs en que defensaven la clausura domèstica de les dones.

La SF tenia com a principal objectiu participar de la construcció de l'Estat franquista, fet que la situava clarament en el terreny polític⁹². Les activitats que escolliren per participar de la consolidació del règim, com ja s'ha vist, s'adequaven força al que s'esperava de les dones en l'esfera domèstica, que ara desenvolupaven públicament degut al context d'excepcionalitat. Tot i que és cert que les bases de la SF realitzaven tasques d'assistència i suport en el si d'Auxili Social o altres delegacions falangistes, o participaven de l'educació, una feina considerada adient per les dones, els comandaments no seguien aquest esquema. Pel que fa les dirigents de l'organització, i com destaca Richmond, “sus puestos eran en potencia los más controvertidos, pues tenían un carácter abiertamente político y estaban dotados de la máxima autoridad”⁹³.

D'aquesta manera, els alts comandaments de la Secció Femenina, tant de les delegacions provincials com de la nacional, van viure una vida que poc s'adequava a l'arquetip femení del Franquisme. Els viatges constants arreu del territori (i a l'exterior), l'assistència a reunions i debats, la realització de campaments als estius i les diverses activitats socials que desenvolupaven allunyaven molt aquestes dones del prototip de dona-mare que defensaven. Davant d'aquesta contradicció evident entre discurs i pràctica, diversos van ser els arguments dels que es dotaren per justificar aquesta situació.

En primer lloc, des del falangisme s'entenia que la desintegració de la família tradicional —procés que consideraven que s'havia iniciat juntament amb el nou segle i que s'havia accelerat amb l'aventura republicana— havia sigut causada per les dones, que havien descuidat les seves obligacions familiars per desenvolupar treballs remunerats fora de la llar. Entendre així la situació feia que recaigués també sobre les dones la responsabilitat de restaurar l'estabilitat

⁹¹ Inmaculada Blasco Herranz, «“Sección Femenina” y “Acción Católica”: la movilización de las mujeres durante el franquismo», *Gerónimo de Uztariz*, núm. 21 (2005): 57-58.

⁹² *Ibid.*, 58.

⁹³ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 206.

patriarcal, i entre aquestes es necessitava “un grupo de mujeres que trabajaran exclusiva y específicamente en este objetivo”⁹⁴. Aquest grup era el comandament de la Secció Femenina.

En segon lloc, sovint les tasques que les dones de la SF desenvolupaven eren voluntàries, fet que les allunyava de les connotacions de treball extradomèstic remunerat. S’entenien, més aviat, com una obligació cap a la pàtria, un sacrifici que aquestes dones havien de patir per servir la nació. Pilar Primo de Rivera així ho considerava:

*“Cuantas veces en nuestra intimidad hemos añorado la dulce paz de un hogar apacible, que entre sus inmensas ventajas tendría la de apartarnos de este tráxico en que vivimos y nos quitaría la tortura de tener que someter de continuo nuestra timidez al rubor de las exhibiciones. Pero este camino hemos escogido aun a sabiendas de que nuestra vida no iba a ser feliz”*⁹⁵.

Moltes d’aquestes dones no es van casar mai, desafiant l’imperatiu de maternitat que el nou règim imposava sobre elles, i es justificaven amb la gran quantitat de feina i dedicació que els suposava militar a la SF. Inmaculada Blasco, que en el seu estudi sobre la SF d’Aragó entrevistà a antigues dirigents de les delegacions aragoneses, explica com moltes, quan se’ls preguntava sobre el perquè de la seva solteria, posaven l’excusa que molts homes havien mort fruit del conflicte bèl·lic. Tot i així, eren conscients que no casar-se havia sigut una elecció pròpia, era una tria que els obria les portes a poder desenvolupar-se dins la Secció⁹⁶.

De fet, créixer professionalment era una de les principals aspiracions de les dones enquadrades dins de la SF, sovint dones amb titulacions universitàries i que veien l’organització com el marc per seguir formant-se i desenvolupant-se, superant així els límits que els hi imposava el sistema. Blasco ho resumeix afirmant que “para ellas, aunque compartían la opinión conservadora de que el lugar de las mujeres residía en el hogar familiar, se habían abierto otros caminos de construcción de la identidad femenina que no estaban basados exclusivamente en la maternidad y el matrimonio”⁹⁷.

Tot i així, Richmond es mostra contundent quan afirma que aquestes dones de la SF no entenien la mobilització política en el marc de l’organització, i les oportunitats que això els hi oferia, com quelcom alliberador⁹⁸. De fet, són constants les declaracions de la dirigent falangista, Pilar Primo de Rivera, intentant diferenciar-se d’aquelles feministes d’esquerreres que van destacar durant la Segona República, i advertia a les seves afiliades com actuar per tal que no les hi equiparessin:

*«Que vuestra labor sea callada; que a las Secciones Femeninas, mientras menos se las oiga y menos se las vea, mejor. Que el contacto con la política no os vaya a meter a vosotras en intrigas ni habilidades impropias de mujeres»*⁹⁹.

La realitat, però, era que les dirigents de la Secció Femenina van gaudir d’autoritat moral i política. Àngela Cenarro entén que la SF es va configurar com l’únic espai de poder femení permès pel règim, i que moltes dones es van veure atretes per la idea de participar-hi, encara que això suposés no complir amb els manaments que requeien sobre elles. Aquestes dones, doncs,

⁹⁴ Inmaculada Blasco Herranz, *Armas femeninas para la contrarrevolución: la sección femenina en Aragón, (1936-1950)* (Màlaga: Universidad de Màlaga, 1999), 163.

⁹⁵ Fragment del discurs de Pilar Primo de Rivera al XIII Consell Nacional d’Oviedo el 1949. Extret de: *Ibíd.*, 161.

⁹⁶ *Ibíd.*, 165.

⁹⁷ *Ibíd.*, 164.

⁹⁸ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 196.

⁹⁹ Fragment d’un discurs de Pilar Primo de Rivera al Consell Nacional de la SF de 1941. Extret de: *Ibíd.*, 211.

van aprofitar les oportunitats que els brindava l'organització, i van tenir una poderosa funció de lideratge, convertint-se en una elit privilegiada amb accés al treball —a vegades, remunerat— i a llocs de responsabilitat¹⁰⁰. Van acabar constituint una comunitat sense homes, en la que es predicava la subordinació a la branca masculina del partit, però en la que van acabar gaudint d'una autosuficiència i autonomia real en molts àmbits d'actuació. L'enquadrament i l'adoctrinament femení, així com gran part de la política assistencial, va ser gestionada i planificada per dones enquadrades dins la SF.

Inmaculada Blanco, que ha estudiat el catolicisme femení i entre aquest l'Acció Catòlica durant el Primer Franquisme, afirma que també les militants d'aquesta organització catòlica van gaudir d'una vida que poc s'adequava als rols que pretenien establir. La historiadora també adverteix que aquest va ser un fet característic de les branques femenines dels partits feixistes, i que les mateixes contradiccions van haver d'enfrontar les feixistes italianes i les nazis alemanyes. De fet, puntualitza que “la contradicción es intrínseca a la naturaleza de la movilización conservadora de las mujeres en un período de emancipación femenina”¹⁰¹.

En definitiva, en una societat de predomini masculí, les dones dirigents de la Secció Femenina, de la mateixa manera que havien fet altres organitzacions femenines de dretes a Espanya i Europa, van desenvolupar funcions polítiques a l'àmbit públic mentre defensaven la divisió d'esferes decimonònica i la reclusió de les dones a llar. Les comandaments falangistes van articular un espai propi, femení, que les dotà de poder i autoritat, a la vegada que s'esforçaven per mantenir la diferència de ser dona amb la voluntat de reivindicar la subordinació respecte els homes i intentant no assimilar-se a les feministes republicanes que tant havien criticat. Totes aquestes contradiccions es justificaven amb els valors d'entrega, abnegació, sacrifici i servei a la pàtria, i desenvolupant, d'entre totes les tasques polítiques, aquelles feminitzades des de feia dècades: l'assistència i l'educació.

9. L'última trinxera del falangisme

La mort dels fundadors de la Falange Española i de les JONS respectivament durant la guerra, va fer que fossin dues dones les que encarnessin els valors falangistes en el seu estat més pur. Pilar Primo de Rivera, com a germana de José Antonio, i Mercedes Sanz Bachiller, viuda de Onésimo Redondo, van mantenir viu el pensament dels dos líders, esdevenint la cara visible dels postulats que havien defensat¹⁰².

De les dues, va ser sobretot Pilar Primo de Rivera qui va fer del record del seu germà la legitimació de la seva posició política i la de l'organització que liderava. De fet, quan Pilar va saber de l'afusellament del seu germà als primers mesos de la guerra, ella mateixa decidí no fer oficial la mort fins un temps més tard, que finalment van ser dos anys. Durant aquest temps, Pilar Primo de Rivera es va assegurar de mitificar la figura del falangista, al que s'hi referia constantment en els seus discursos sota el pseudònim d'“El Ausente”. D'aquesta manera, la dirigent de la SF va instrumentalitzar la mort de José Antonio Primo de Rivera en favor del partit, fet que la legitimava com a fidel continuadora del pensament del seu germà.

¹⁰⁰ Cenarro Lagunas, «Dona i Falange», 96.

¹⁰¹ Blasco Herranz, *Armas femeninas para la contrarrevolución*, 162.

¹⁰² Bussy Genevois, «Mujeres de España», 217.

Professar la doctrina joseantoniana i fer perviure la seva memòria va ser el que “le valió a la SF la fama de ser la parte doctrinalmente más pura del Movimiento”¹⁰³. Pilar Primo de Rivera s’esforçà per fer del pensament del seu germà el dogma de les dones. De fet, a ulls de molts falangistes de renom, la Secció Femenina era l’única entitat dins del Moviment Nacional que havia mantingut inalterables els valors fundacionals de la Falange després de la Unificació, fet que atorgava a l’organització femenina una respectable consideració.

A més, davant d’un règim que es decantava cada cop més cap els postulats catòlics abandonant aquells més radicalment feixistes, la SF va mantenir inalterable la seva identitat nacionalsindicalista, fet pel qual Richmond l’ha anomenat la “reserva ideològica” de la Falange¹⁰⁴. Tot i que en un primer moment la vinculació entre la SF i el pensament joseantonian li conferí una legitimitat indiscutible, quan el règim es va veure obligat a dissimular els trets més feixistes després de la derrota de les forces de l’Eix a la Segona Guerra Mundial, l’organització femenina va tenir problemes per reinventar-se i adaptar-se a la nova etapa.

De fet, mentre les diferents organitzacions del Moviment Nacional abandonaven les manifestacions pròpiament feixistes, com la salutació amb el braç alçat, a la SF “las normas escritas, los uniformes y el impulso revolucionario de su mensaje político —reflejos todos ellos de las organizaciones femeninas alemanas e italianas— se mantuvieron sin reforma hasta mediados de la década de 1950”¹⁰⁵. S’evidenciava així la manca de sintonia entre la branca masculina i la femenina, fet que obligà a la SF a plantejar-se reformes. Finalment es va tirar endavant una modernització de les seves estructures amb la que es pretenia adaptar l’organització a la nova situació, tot i que es van rebutjar les propostes més radicals, com la que pretenia desvincular-se del Moviment¹⁰⁶.

Una nova iniciativa legislativa va posar en alerta els sectors falangistes. La Llei de Successió, aprovada el 1947, definia a Espanya com a regne i permetia a Franco designar un successor sota el títol de rei. La Falange, que sempre havia estat obertament antimonàrquica, veia aquesta llei com un allunyament dels valors nacionalsindicalistes que defensava. La SF també s’alarmà per la proposta, però es va veure obligada a acceptar-la —també entenent que era una mesura que s’aplicaria a llarg termini. En aquest cas, com ja havia passat amb el Decret d’Unificació de 1937, s’imposava el sentit pràctic. De fet, la SF sempre acabaria sent fidel a la figura de Franco, i era gràcies a aquest recolzament que l’organització havia obtingut les parcel·les de poder de les que gaudia.

Tot i això es feia evident, ja des de la segona meitat de la dècada dels 40, que les activitats i la retòrica de la SF no sintonitzaven amb el règim. El Moviment Nacional havia deixat de ser monolític i naixen noves corrents polítiques en el seu interior, sobretot provinent dels sectors més joves. La Secció Femenina del SEU o les Joventuts femenines no s’escapaven d’aquesta dinàmica, que s’evidenciava amb un descens de l’afiliació. Alhora, el voluntarisme entusiasta dels primers anys de la Dictadura es diluïa a marxes forçades, i moltes de les divulgadores o dones que ocupaven càtedres ambulants de la SF manifestaven les seves queixes davant la no retribució de les tasques que desenvolupaven.

¹⁰³ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 104.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 74.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 70.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 182.

Una de les altres problemàtiques a les que la SF va haver de fer front va ser la manca d'efectivitat dels seus projectes. El camp espanyol seguia sumit en la misèria i l'autarquia, sense que els plans sanitaris i alimentaris de la SF poguessin capgirar la situació. I, tot i que encara no hi hauria les grans onades migratòries dels 60', moltes famílies marxaven de la pobresa rural en busca d'oportunitats a les ciutats, contràriament al que intentava la SF. Les cartilles de racionament —que només cobrien el menjar de tres dies a la setmana— era la imatge de la norma diària amb la que vivia gran part de la població, mentre les elits franquistes, a partir de l'estraperlo, s'enriquien a costa seva. A les ciutats, la classe obrera patia les dures condicions laborals de les fàbriques imposades pel Sindicat Vertical i sense possibilitat de representació sindical lliure. I davant d'aquest panorama desolador, la política assistencial d'Auxili Social era incapaç de fer front a les necessitats de tantes famílies desfavorides.

A la suma, altres iniciatives de la SF, com la realització del Servei Social, eren vistes com una obligació per moltes dones, naixent antipaties en moltes d'elles. De fet, s'ha calculat que les dones que van acabar fent el Servei Social van ser una minoria¹⁰⁷. Pilar Primo de Rivera era conscient de la greu situació que travessava la seva organització quan afirmava que «la mayoría de los españoles no han querido o han sido capaces de entendernos»¹⁰⁸. Inmaculada Blasco, en el seu estudi sobre la SF a Aragó, va afirmar la baixa afiliació a la SF al llarg de tot el franquisme, tot i ser una organització que pretenia ser de masses i que volia, per tant, enquadrar a totes les dones¹⁰⁹.

Tot i la incapacitat de les falangistes per revertir la mala situació en la que vivia l'Espanya de la postguerra, Richmond afirma que l'organització femenina va assolir alguns propòsits. Entre aquests destaca que les pautes morals i culturals proposades per la SF havien arrelat als centres educatius d'arreu de l'estat, i que “su posición original sobre cuestiones realtivas a las mujeres pasó a ser una corriente generalizada en la opinión pública”¹¹⁰. Veiem com la principal contribució de les falangistes va ser l'arrelament de les concepcions nacionalcatòliques sobre les dones, aconseguint imposar uns rols de gènere marcats que determinarien les relacions de les dones al llarg de la Dictadura, i que serien contestats de forma oberta a partir del moviment feminista que es desenvoluparia a la dècada dels 70'.

La historiadora anglesa també destaca les iniciatives que van realitzar les mateixes dones de la Falange per aconseguir abolir algunes mesures discriminatòries per les dones, un fet que suposava un viratge important en l'acció política de l'organització. Mercedes Fórmica, amb el recolzament de la SF, va encapçalar una campanya amb la que finalment aconseguí una reforma del Codi Civil (1958), amb el que s'incloïen setanta-sis canvis favorables a les dones¹¹¹. A partir de la dècada dels 60', ja en un govern de caire oberturista i per iniciativa de la Secció Femenina, s'aprovaren noves lleis que van permetre a les dones conquerir petits drets. Es podria destacar la Llei d'Igualtat de Drets Polítics, Professionals i de Treball de la Dona de 1961, redactada i defensada a Corts per la SF. Susanna Tavera destaca que la motivació de les reformes era

¹⁰⁷ Gallego Méndez, *Mujer, falange y franquismo*, 66.

¹⁰⁸ Pilar Primo de Rivera, discurs al Consell Nacional de la SF de 1958. Extret de: Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 183.

¹⁰⁹ Blasco concreta i afirma que els últims mesos de la guerra i primers de la postguerra l'afiliació a la SF va augmentar considerablement, per por a les represàlies. Va ser “una afiliación incontrolada, provocada por el miedo que, una vez pasados los primeros meses de temor y represión, se tradujo en abandono, también masivo, de la organización”. Blasco Herranz, «“Sección Femenina” y “Acción Católica”», 61.

¹¹⁰ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 239.

¹¹¹ *Ibid.*, 173.

regular uns canvis que ja s'estaven donant, com la incorporació de les dones al món laboral, i que “la ley de 1961 no implicaba alteración ideológica alguna”¹¹² en el si del Moviment. La mateixa Pilar Primo de Rivera ho afirmava quan deia que

*«No es ni por asomo una ley feminista —seríamos infieles a José Antonio si tal hicieramos—; es sólo un ley de justicia para las mujeres que trabajan, nacida de la experiencia de una asidua relación humana y cordial con todos los problemas que la mujer atañen. En modo alguno queremos hacer del hombre y la mujer dos seres iguales; ni por naturaleza ni por fines a cumplir en la vida podrían nunca igualarse, pero sí pedimos que en igualdad de funciones, tengan igualdad de derechos»*¹¹³

Veiem, a partir d'aquestes declaracions, una voluntat de les falangistes per materialitzar alguns canvis legislatius que afavorissin les dones, segurament per tornar a guanyar-se el seu recolzament. En aquest context de canvis, però, la Secció Femenina va perdre l'hegemonia de la que havia gaudit els primers anys de la Dictadura. El govern de 1957, que incloïa als tecnòcrates de l'OPUS favorables a una reforma econòmica —una reforma que es va dur a terme dos anys més tard amb el Pla d'Estabilització que posava fi a l'autarquia— va posar en alerta la SF. La possibilitat d'aplicar una economia de lliure mercat a Espanya no convenia als comandaments de l'organització, que temien que “fomentaría los valores materialistas y alejaría cada vez más los sacrificios y valores espirituales de la doctrina joseantoniana”¹¹⁴.

Finalment, l'obertura d'Espanya a l'exterior va fer arribar al país noves modes i nous models femenins, que res tenien a veure amb aquells defensats per la Falange. El creixement econòmic capitalista, l'arribada del turisme massiu, la difusió de la televisió i la ruptura generacional canviaven a marxar forçades la societat espanyola, i la Secció Femenina —igual que el seu homòleg masculí— no va ser capaç de frenar totes aquestes transformacions. El manteniment del discurs de José Antonio com a cos doctrinal de la SF la va configurar com l'última trinxera del falangisme en una batalla que ja no podia guanyar.

¹¹² Tavera García, «Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60», 259.

¹¹³ *Ibid.*, 259-60.

¹¹⁴ Richmond, *Las Mujeres en el fascismo español*, 182.

Conclusions

Estudiar les vies per les quals moltes dones participaren del conflicte bèl·lic en el bàndol nacional o posteriorment a la postguerra ens ha de portar a una primera conclusió: van ser moltes les dones que, d'acord amb els ideals que defensaven, van participar per què la societat que pretenien tingués una concreció real. Dit d'una altra manera, les dones van ser presents en els esdeveniments més importants del segle passat, i van ser-hi presents perquè elles així van voler-ho.

La guerra civil espanyola va ser la materialització violenta del feixisme espanyol. Les ultradretes europees havien sorgit arreu d'Europa, amb més força o menys, com una expressió del descontentament de gran part de població davant la crisi que vivien els estats-nació europeus. En aquesta conjuntura, els feixismes pretenien acabar amb la crisi mitjançant la violència, amb la finalitat d'aconseguir la jerarquització de la societat i el retorn a l'ordre tradicional. Els moviments feixistes també s'articulaven com una reacció als canvis progressistes que s'havien anat configurant arreu d'Europa.

El franquisme també s'estructurà com una resposta a la República, com la contestació que feien aquells sectors que, davant les mesures republicanes, veien perillar els privilegis dels que havien gaudit històricament. Aquests defensaven la societat tradicional com el marc en el que podrien exercir el poder del que sempre havien gaudit, fet que els feia reaccionar davant qualsevol canvi que els suposés una amenaça. També el qüestionament de les relacions tradicionals de gènere els alarmava.

Per l'església, que certs sectors posessin en entredit els seus valors i la seva moralitat feia perillar el seu status com força ideològica hegemònica. També per l'antiga elit política, eminentment masculina i perpetuada a partir d'elements masculins (força, lideratge, poder, autoritat, violència...), suposava una amenaça el qüestionament de l'ordre patriarcal. La reacció a tot això va ser el cop d'estat de 1936, i un dels principals objectius dels sollevats era el restabliment de l'ordre patriarcal, essencial perquè l'antiga classe dirigent recuperés el seu poder. La resposta a la Segona República va ser, per tant, antifemenina —en el sentit que es buscava l'exclusió de les dones de l'esfera pública i la submissió al marit dins la llar— i antifeminista —ja que buscava derogar totes les iniciatives en favor de les dones que s'havien anat concretant al llarg de la República—. Les dones van ser, per tant, unes víctimes d'aquest nou règim violentament patriarcal.

Però entendre només les dones víctimes d'aquest nou estat ens allunyaria de concebre-les com a subjectes històrics. Com s'ha dit, van ser moltes les dones que van voler participar d'aquests esdeveniments, i que ho van fer. Assumint el paper de submissió que el nou règim els hi concedia, o, fins i tot, superant-lo.

Algunes de les primeres mostres de participació femenina les trobem ja en el període prebèl·lic, durant la República, on sorgiren diverses publicacions o organitzacions femenines, contràries a les polítiques que el govern democràtic estava engegant. També la creació de la Secció Femenina, per voluntat d'algunes dones, recolza aquest fet. Tot i això, és evident que des de les jerarquies eclesiàstiques i des de les direccions —masculines— dels partits s'intentà posar fre a aquesta mobilització femenina i es va voler jerarquitzar-la de forma que les dones quedessin sempre sota subordinació dels seus companys masculins.

Si el context de llibertats polítiques que oferí la República va ser, en certa manera, el que va permetre l'augment de la participació femenina en l'àmbit polític, la Guerra Civil va fer despuntar aquesta mobilització. Diferents organitzacions femenines organitzaren la vida a la rereguarda i l'ajuda al front, organitzacions que després del decret de 1937 quedarien unificades sota la Secció Femenina. Les dones es feren imprescindibles per poder guanyar la guerra, ja que un bon estat del front depenia de l'estat de la rereguarda, que aportava recursos materials i humans per la guerra. Les dones, de tots dos bàndols, engegaren importants tasques d'assistència i auxili o de suport al front —tasques considerades tradicionalment femenines— que resultaren indispensables en la conjuntura bèl·lica.

Entre aquestes cal destacar Auxili Social, una organització que aglutinà i centralitzà la política assistencial del nou govern. Les tasques que es realitzaven a partir d'aquesta institució no només van suposar una ajuda per molts sectors desafavorits per la guerra, sinó que es constituí com una eina propagandística vital pel règim. Era la seva millor cara, i havia de servir per sumar nous suports a la causa nacionalista a les zones recent conquerides.

Un cop acabada la guerra, Franco va reconèixer la tasca que havien desenvolupat les dones durant el conflicte, i atorgà a la Secció Femenina la missió d'educar i enquadrar a totes les espanyoles. La SF va assumir aquest paper, i establí nombroses institucions que havien de desenvolupar projectes formatius. Quan les seves Escoles de la Llar van passar a ser obligatòries en els centres educatius femenins la SF va tenir la capacitat d'arribar a totes les noies i joves d'Espanya, i de fer arrelar així el seu discurs. Les dones de la Falange difonien un discurs en el que mesclaven els valors nacionalsindicalistes de José Antonio amb la moralitat catòlica. La defensa de la llar i de la dona com a mare ocupava el centre del seu corpus ideològic, legitimat a partir de la recuperació d'antics personatges històrics espanyols ara mitificats. Es recuperava, així, el model de la “perfecta casada” burgès, però des d'una visió totalitària.

La maternitat com a centre del discurs falangista no es reivindicava només per motius ideològics, sinó que el règim pretenia que es materialitzés. La identificació d'Espanya, almenys en els primers anys, com un règim feixista responia a que la dictadura adquirí gran part dels projectes que s'havien desenvolupat a l'Alemanya nazi o la Itàlia feixista. I entre aquests, va prendre especial rellevància la voluntat imperial: Espanya —defensaven— estava predestinada a ser un gran imperi, i només ho arribaria a ser si es produïa un increment poblacional que permetés gaudir d'un gran Exèrcit. Era així com la política pronatalista del règim interpel·lava de forma directa a les dones, atorgant-los la missió “nacional” de ser mares. Aquesta política demogràfica es recolzava sobre les tesis eugenèsiques en les que es barrejava l'objectiu pronatalista amb conceptes moderns com la “higiene social” o la “maternitat conscient”.

Si era el règim el que atribuïa aquesta missió, van ser les mateixes dones, a partir de la Secció Femenina i Auxili Social, les que s'encarregaren de fer-la efectiva. La SF bastia un discurs acord amb aquest propòsit, i el difonia en totes les parcel·les formatives que havia anat aconseguint. El Servei Social esdevindria una de les principals plataformes d'adoctrinament: durant tres mesos, les dones solteres menors de 35 anys estaven obligades a impartir classes de formació en les que el matrimoni i la maternitat s'inculcaven com a únic destí femení. El Servei Social també permetia al règim gaudir de mà d'obra femenina gratuïta que es destinava a les diferents institucions assistencials.

Per la seva banda, Auxili Social, a partir de l'ONSPMN, exercia un control directe sobre les mares, a partir de formularis i inspeccions, alhora que s'intentava reeducar les dones —sobretot

aquelles que s'havien alineat amb els republicans— segons els valors nacionalcatòlics. Tant la Secció Femenina com Auxili Social desenvolupaven una política clarament intervencionista, que pretenia regular les relacions dins la família i entre homes i dones i que suposaven una intromissió directe de l'estat a les llars familiars.

La durada d'aquests projectes més enllà de la guerra feia evident que moltes dones no retornaren a la vida discreta de la llar després del període d'excepcionalitat bèl·lica, com elles mateixes havien defensat. De fet, moltes dones van trobar dins de la Secció Femenina l'espai idoni per realitzar-se professionalment i evitar així els manaments que requeien sobre elles —i que elles mateixes propugnaven—, tot i les contradiccions que això suposava. La Secció Femenina, com han declarat algunes historiadores, es va acabar convertint en una institució femenina que va gaudir d'autonomia i que va forjar una identitat femenina pròpia, tot i la submissió a la branca masculina que defensaven.

A l'Europa d'entreguerres el que s'estava disputant era com s'articulava la nova societat de masses, una societat de masses en la que les dones hi eren presents. No es podia obviar la presència la femenina, i el franquisme, com els altres règims feixistes, van estipular les vies de participació femenina de manera que quedessin sempre subordinades al partit i a l'estat. Era el règim el que marcava les pautes de nacionalització de les dones, i Franco ho va fer el 1937 amb el Decret d'Unificació, on només una organització femenina seria permesa: la Secció Femenina de la FET-JONS.

Després de l'anàlisi d'aquesta institució femenina, resulta evident com el poder emprà les dones per poder consolidar-se. El règim, a part de la repressió i la legislació, utilitzà les pròpies dones per inculcar el seu missatge a la població femenina. Les pràctiques històricament considerades femenines van ser utilitzades pel poder per tal d'integrar tota la societat a la “comunitat nacional” que el franquisme intentava constituir. La historiografia ha parat molta atenció en la repressió, una mostra de com el franquisme s'assentà sobre l'exclusió d'aquells que no li eren afins, però menys estudiada ha estat la integració que prosseguí a l'exclusió. Aquesta integració, essencial per la consolidació del franquisme, va ser femenina en el sentit que van ser les dones les que controlaren i participaren dels mecanismes formatius, assistencials, de control i d'enquadrament que el règim havia planificat.

Tot i que molts dels objectius que es plantejà la Secció Femenina, entre ells la d'esdevenir una organització corporativa que reunís a la gran majoria de dones de l'estat, no es van arribar a complir, el seu discurs arrelà amb força a la població desmoralitzada de la postguerra. Moltes dones van assumir el paper que el règim els atorgava. Es va necessitar d'una ruptura generacional i d'una obertura a l'exterior perquè les mateixes dones posessin en dubte aquest esquema. I va ser a partir dels anys 70, ja cap al final de la dictadura, que aquest qüestionament al model femení que propugnava el franquisme es materialitzà de forma oberta en el moviment feminista.

Bibliografia citada

Aguado Higón, Ana. «Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales». A *El siglo XX: balance y perspectivas: V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, 159-64. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història Contemporània, 2000.

Balcells González, Albert. «Les dones treballadores a la Fàbrica i al Taller Domèstic de la Catalunya del Segle XIX I Primer Terç Del XX». *Catalan Historical Review* 0, núm. 8 (10 juliol 2015): 171-80. doi:10.2436/chr.v0i8.139194.

Blasco Herranz, Inmaculada. *Armas femeninas para la contrarrevolución: la sección femenina en Aragón, (1936-1950)*. Màlaga: Universidad de Màlaga, 1999.

———. «“Sección Femenina” y “Acción Católica”: la movilización de las mujeres durante el franquismo». *Gerónimo de Uztariz*, núm. 21 (2005): 55-66.

Borderías Mondejar, Cristina, i Pilar Pérez-Fuentes Hernández. «Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX)». A Cristina Borderías (ed.) *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*, 269-308. Icaria, 2009.

Bussy Genevois, Danièle. «Del otoño del 33 al verano del 34: ¿los meses claves de la condición social femenina?» A *Las mujeres y la guerra civil española*, 15-22. Ministerio de Trabajo e Inmigración, Instituto de la Mujer, 1991.

———. «Mujeres de España: de la República al Franquismo». A Georges Duby (dir.) i Michelle Perrot (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 5:203-22. Taurus Ediciones, 1993.

Casanova Ruiz, Julián. «La Iglesia de Franco y el destino de la mujer». A Mary Nash (ed.), *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*, 95-103. Granada: Comares, 2013.

Cenarro Lagunas, Ángela. «Dona i Falange». A David Ginar (coord.), *Dona, guerra civil i franquisme*. Palma: Documenta Balear, 2011.

———. *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la Guerra Civil y en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006.

———. «Pronatalisme, reeducació i disciplina: els projectes mèdics i pedagògics a Auxilio Social (1937-1940)». *Recerques: història, economia, cultura* 0, núm. 50 (2005): 57-78.

Febo, Giuliana Di. «La cuna, la cruz y la bandera». A Isabel Morant (coord.), *Historia de las mujeres en España y América Latina*, 217-38. Madrid: Cátedra, 2005.

———. «“Nuevo Estado”, nacionalcatolicismo y género». A Gloria Niefra (coord.), *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*, 19-44. Universidad Complutense de Madrid, 2003.

Gallego Méndez, M. Teresa. *Mujer, falange y franquismo*. Madrid: Taurus, 1983.

Molinero Ruiz, Carme. «Historia, mujeres, franquismo: una posible agenda de investigación en el ámbito político». A Manuel Ortiz (coord.), *Memoria e historia del franquismo: V Encuentro de investigadores del franquismo*, 171-92. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.

———. «La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente de la historiografía». *Ayer*, núm. 50 (2003): 319-31.

Morcillo Gómez, Aurora. «El género en lo imaginario: El “ideal católico femenino” y estereotipos sexuados bajo el franquismo». A Mary Nash (ed.), *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*, 71-93. Comares, 2013.

Muñoz Orgaz, Adela. «Evolución del trabajo femenino en el anarquismo (1870-1900)». A María Jesús Vara Miranda (coord.), Virginia Maquieira D'Angelo (coord.), *El trabajo de las mujeres, siglos XVI-XX: VI Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer*, 275-88. Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, 1996.

Nash, Mary. «Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 0, núm. 26 (1995): 135-46.

———. *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988.

———. «Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i la Guerra Civil». A Mary Nash (ed.), *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988.

Orduña Prada, Mónica. «La propaganda y la obra social del primer franquismo: auxilio social». A José Miguel Delgado (coord.), *Propaganda y medios de comunicación en el primer franquismo (1936-1959)*, 111-26. Universidad de La Rioja, 2006.

Richmond, Kathleen. *Las Mujeres en el fascismo español: la sección femenina de la Falange: 1934-1959*. Madrid: Alianza, 2003.

Risques Corbella, Manel. «La dictadura franquista». *Revista Reflexao e Açao* 23, núm. 2 (octubre 2015): 170-97.

Scanlon, Geraldine. *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*. Madrid: Ediciones AKAL, 1986.

Scott, Joan W. «El género: una categoría útil para el análisis histórico». A James S. Amelang (coord.) i Mary Nash (coord.), *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, 23-58. Institució Alfons el Magnànim, 1990..

Tavera García, Susanna. «Mujeres en el discurso franquista hasta los años 60». A Isabel Morant (coord.), *Historia de las mujeres en España y América Latina*, 239-66. Madrid: Cátedra, 2005.

Yusta Rodrigo, Mercedes. «La Segunda República: significado para las mujeres». A Isabel Morant (coord.), *Historia de las Mujeres en España y América Latina*, 4:101-22. Madrid: Cátedra, 2005.